

MUSUL SORUNU VE TÜRKİYE - İNGİLTERE - İRAK İLİŞKİLERİ

Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR*

ÖZET

Dünkü Musul vilayeti, bugünkü Irak'ın kuzey bölümü demektir. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığı gün Musul şehri ve Musul Vilâyetinin önemli bir bölümü Türkiye'nin elinde bulunuyordu. İngilizler Musul Vilâyetini 15 Kasım 1918'de, yani Mütareke imzalandıktan ve silahlar bırakıldıktan 15 gün sonra işgal etmiş ve bu işgali Mütareke Anlaşmasının 7. maddesine dayandırarak meşru göstermek istemişlerdir. Türkiye ise Mütareke imzalandıktan sonra Anadolu ve Trakya topraklarındaki işgalleri tanımadığı gibi. Musul vilâyetinin işgalini de haksız saymış ve tanımamıştır. Osmanlı Millet Meclisi (Meclis-i Mebusan) 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda, Misak-ı Milli'yi kabul etti. Misak-ı Milli, güneyde 30 Ekim 1918'teki mütareke sınırını Türkiye'nin devlet sınırı olarak kabul etmiş ve dolayısıyla Musul Vilâyeti de Türkiye sınırları içinde sayılmıştı.

İsmet Paşa Lozan'a giderken hem İstanbul ve Boğazlar bölgesini, hem de Musul Vilâyetini, diplomatik yolla yabancı işgalinden kurtarmak gibi ağır bir görev üstlendi: Türkiye için Musul Vilâyeti önemli, çok önemli idi; ama İstanbul ve Boğazlar bölgesi **hayati** derecede önemliydi, olmazsa olmazdı ve öncelik taşıyordu. Hükümet tarafından İsmet Paşaya verilen kapsamlı talimatın Musul ile ilgili maddesi şöyleydi:

"Irak sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecek, konferansta başka bir durum ortaya çıkarsa Hükümetten talimat alınacak."

Anahtar Kelimeler: Musul Sorunu, Türkiye – İngiltere, Irak, Sınır Güvenlik, Türkmenler, Milletler Cemiyeti.

* Emekli Büyükelçi

MOSUL QUESTION AND THE RELATIONS BETWEEN TURKEY AND GREAT BRITAIN AND IRAK

ABSTRACT

Mosul province of yesterday, it means that north of Iraq of today. When the date of signed of Mondros Armistice Agreement in October of 30, 1918, Turkey had a substantial part of Mosul city and Mosul Province. The English, in November of 15, 1918 occupied to Mosul Province 15 days later, that is when the Armistice was signed and taken away the weapons, and they wanted to show legitimate, in accordance with the 7th article of the Armistice Agreement for this occupancy. However Turkey, after the Armistice was signed, didn't recognize the occupancies, as well, where were on the Anatolia and Thrace lands, found the occupancy of Mosul Province unjust and didn't recognize, too. The National Assembly of Ottoman (Chamber of Deputies), dated January of 28, 1920, at the secret session, accepted the National Pact. The National Pact accepted the Armistice boundary that was south in October of 30, 1918, has accepted as a Turkey's government boundary and therefore Mosul Province had been considered into the Turkey boundaries, too.

When İsmet Pasha went to Lausanne, took on a heavy task for rescue from the foreign occupancy both İstanbul and region of straits, and Mosul Province, with a diplomatic channel: For Turkey, Mosul Province was important, so important; but İstanbul and Straits region were important vitally, it was sine qua non and had priority. The comprehensive instruction's, the article about Mosul, which was given to İsmet Pasha by the Government, was like that:

"Iraq boundary: Sülemaniya, Kirkuk, Mosul brigades will be wanted, if another situation comes out at the conference; instruction will be received from the Government.

Key Words: Mosul question, Turkey – Great Britain, Irak, Frontier Security, Turcomans, League of Nations.

Giriş

Dünkü Musul vilayeti, bugünkü Irak'ın kuzey bölümü demektir. Irak, Osmanlı idari taksimatında üç vilâyetten oluşuyordu: Güney'de **Basra**, ortada **Bağdat** ve kuzeyde **Musul** vilâyetleri. Bunlar imparatorluk vilâyetleriydi, her biri bugünkü cumhuriyet illerinden üç beş kat daha genişti.

Musul vilâyetinin 90 bin küsur kilometre karelik bir yüzölçümü ve üç sancağı vardı: **Süleymaniye**, **Musul** ve **Kerkük** sancakları veya livaları.

Basra ve Bağdat vilâyetlerinin nüfusu çoğunlukla Arap, Musul vilayeti nüfusu ise ezici çoğunlukla Türk ve Kürt idi.

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığı gün Musul şehri ve Musul Vilâyetinin önemli bir bölümü Türkiye'nin elinde bulunuyordu. İngilizler Musul Vilayetini 15 Kasım 1918'de, yani Mütareke imzalandıktan ve silahlar bırakıldıktan 15 gün sonra işgal etmiş ve bu işgali Mütareke Anlaşmasının 7. maddesine dayandırarak meşru göstermek istemişlerdir. Türkiye ise Mütareke imzalandıktan sonra Anadolu ve Trakya topraklarındaki işgalleri tanımadığı gibi. Musul vilayetinin işgalini de haksız saymış ve tanımamıştır.

Osmanlı Millet Meclisi (Meclis-i Mebusan) 28 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda, Misak-ı Milli'yi kabul etti. Misak-ı Milli, güneyde 30 Ekim 1918'teki mütareke sınırını Türkiye'nin devlet sınırı olarak kabul etmiş ve dolayısıyla Musul Vilayeti de Türkiye sınırları içinde sayılmıştı.

İstiklâl Harbi ve 10 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi sonucunda Anadolu ve Doğu Trakya yabancı işgallerinden kurtarıldı. Ama iki bölge hâlâ yabancı işgali altında idi: Biri **İstanbul ve Boğazlar Bölgesi**; diğeri **Musul Vilayeti** idi. Bu iki önemli bölgenin kaderi barış konferansında belirlenecekti.

İsmet Paşa Lozan'a giderken hem İstanbul ve Boğazlar bölgesini, hem de Musul Vilâyetini, diplomatik yolla yabancı işgalinden kurtarmak gibi ağır bir görev üstlendi: Türkiye için Musul Vilâyeti önemli, çok önemli idi; ama İstanbul ve Boğazlar bölgesi **hayati** derecede önemliydi, olmazsa olmazdı ve öncelik taşıyordu. Hükümet tarafından İsmet Paşaya verilen kapsamlı talimatın Musul ile ilgili maddesi şöyleydi:

"Irak sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecek, konferansta başka bir durum ortaya çıkarsa Hükümetten talimat alınacak."

Yedi ay süren Lozan Barış Konferansında büyük ve çetin diplomatik savaşlar verildi. Bu savaşlar sonunda İstanbul ve Boğazlar bölgesi yabancı işgalinden kurtarıldı. Ama Musul vilâyetini kurtarmak mümkün olmadı. İngiltere, nuh dedi, peygamber demedi. Musul konusunda geri adım atmadı. Öyle ki, Musul anlaşmazlığı, bütün Lozan barış sistemini bloke edebilecek, barış antlaşması tehlikeye girebilecek gibi göründü.

Sonunda, Musul sorunu veya Türkiye-Irak sınır Lozan Barış Antlaşması'na şöyle girdi (Md. 3, fıkra 2):

“Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır.

Öngörülen süre içindeki Hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir.

Sınır konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler.”¹

Yani Lozan Konferansı, Musul Sorununu halledemedi, Türkiye-Irak sınırını çizemedi. Lozan Barış Antlaşması, Musul anlaşmazlığını ve Türkiye-Irak sınırını askıda bırakılarak imzalandı. Türkiye ile İngiltere varsınlar, başbaşa versinler, bu sorunları kendi aralarında halletsinler denildi. Anlaşamazlarsa ne olacak? O zaman sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürsünler, orada davalarını savunsunlar. Kararı Milletler Cemiyeti versin, dediler.

Lozan'da halledilemeyen Musul Anlaşmazlığı Cumhuriyet'e devredilmiş oldu.

I

CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK-İNGİLİZ

MUSUL ANLAŞMAZLIĞI

Türk-İngiliz Görüşmeleri: Haliç Konferansı

(19 Mayıs - 5 Haziran 1924)

Cumhuriyetin ilanından altı ay kadar sonra, 19 Mayıs 1924'te, Musul konusunda Türk -İngiliz ikili görüşmeleri İstanbul'da başladı. Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasında yapıldığı için “Haliç Konferansı” olarak da bilinen bu görüşmelerde Türkiye'yi **Fethi Bey**

¹ Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler (Çeviren: Seha L. Meray), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Takım II, Cilt 2, Ankara: 1969, s. 4.

(Okyar), İngiltere'yi de Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox temsil etti.

Türk Hükümetinin, 26 Nisan'da Fethi Beye verdiği talimat, Lozan Konferansı'na giderken İsmet Paşaya verdiği talimat gibiydi. Bu talimatta da Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancaklarının Türkiye'de kalacak şekilde bir sınır çizilmesi öngörülmüştü. Talimatta ayrıca, Türkiye'nin bu talebi yerine getirilirse, bölge petrollerinin işletilmesinde İngiltere'ye ortaklık tanınabileceği dile getirilmişti.²

Fethi Bey, Konferansta yaptığı konuşmada,³ güvenlik konusu üzerinde durdu ve bu konunun Türkiye için "hayati" derecede önemli olduğunu vurguladı. Türkiye ile Irak arasındaki sınırın keyfi olması halinde, iki ülke arasında sürekli bir anlaşmazlık nedeni olacağını belirtti. Musul'un Türkiye için "ne kadar hayati" bir önem taşıdığının Lozan'da Türk Heyeti'nce kanıtlandığını söyledi. Coğrafi ve ırkî açıdan Musul vilâyetinin Türkiye'den koparılamayacağını tekrarladı. Musul vilâyeti nüfusunun büyük çoğunluğunun Kürt ve Türklerden oluştuğunu, bunun Lozan'da İngiliz heyetince de kabul olunduğunu bildirdi.

Fethi Bey, Türkler ile Kürtlerin siyasi geleceklerini birleştirmiş iki kardeş unsur olduğunu ve tam bir eşitlik içinde bir Cumhuriyet kurduklarını belirtti. Musul Vilayeti'nin de Türklerle Kürtlerin oluşturduğu toplumun bir parçası olduğunu ekledi. Bu yüzden Türkiye Cumhuriyeti'nin etnik sınırının Musul Vilayeti'nin güney sınırına kadar uzaması, tümüyle ayrı bir uygarlık ve dile sahip Arap toprağı olan Irak'ın sınırının ise ancak Musul Vilâyeti'nden sonra başlaması gerektiğini söyledi. Fethi Bey, Musul sorununun Türkiye ile İngiltere ve Irak arasında sürekli bir anlaşmazlığa yol açmayacak biçimde çözümü üzerinde duruyordu.

Musul Vilâyeti'nin kendisini Bağdat Hükümetine bağlı saymadığını öne süren Fethi Bey şu görüşleri dile getirdi: Musul yabancı yönetimi altında buldukça Türk halkı topraklarının güneyinden güven duyamayacaktır. Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ten Türkiye'ye siyasal kışkırtmalar olacaktır. Türkiye, bu kışkırtmaların önüne geçebilmek için, kalkınmaya ayıracağı kaynakların bir bölümünü savunmada kullanmak durumunda kalacaktır. Bu da sürekli bir barış için gerekli olan iyi komşuluk ilişkilerini sağlamayacaktır. Oysa, Musul sorunu adalete

² T. C. Dışişleri Bakanlığı, *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara 1973, s. 81

³ *Ibid.*, s. 81-83 ve Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yayınevi, Ankara 2006, s. 352-353.

uygun biçimde çözümlenirse, Türkler ve Kürtlerin tek amacı ülkelerinin kalkınması için çalışmak olacaktır.

İngiltere ise Türkiye'ye karşı sert tutumundan bir türlü vazgeçmiyordu. Ocak 1924'te İngiltere'de iktidar değişikliği olmuş, **Lloyd George** Hükümeti düşmüş, **Ramsay McDonald** başkanlığında İşçi Partisi Hükümeti kurulmuştu. **Lord Curzon** da artık Dışişleri Bakanı değildi. Bu değişik sonucunda İngiliz politikasında da değişiklik beklenebilirdi. Ama Musul Konusunda yeni hükümetin tutumunda herhangi bir yumuşama görülmedi.

Tersane Konferansında İngiltere'yi temsil eden **Sir Percy Cox**'un, Lozan'daki İngiliz delegelerinden daha da ileri gittiği görüldü. Cox, Musul Vilâyeti'nden başka, Türkiye Cumhuriyeti'nin **Hakkâri** vilâyetini de Irak'a katmaya kalkıştı. İngiltere, Hakkâri'yi Nesturiler için istiyordu. Türkiye'den bir vilâyet koparılacak, burada bir "Neasturi yurdu" kurulacaktı. İngiltere'nin, daha işin başında Türkiye'nin kabul edemeyeceği istekler öne sürerek, ikili görüşmeleri çıkmaza sokmak ve Musul Sorunu'nu Milletler Cemiyeti'ne götürülmesini sağlamak amacı güttüğü sezildi:

Bu durumda Türk-İngiliz görüşmeleri çıkmaza girdi ve Tersane Konferansı, herhangi bir çözüm sağlanamadan 5 Haziran 1924'te dağıldı. Türkiye, görüşmelerin devam etmesini istiyordu. İngiltere ise Türkiye'yi bir olup bitti karşısında bıraktı: "Artık görüşecek bir şey kalmamıştır" iddiasıyla, tek taraflı olarak Musul sorununu Milletler Cemiyeti'e götürdü.

İngiltere Milletler Cemiyeti'ne Başvururken Hakkâri Yöresinde Nesturiler Ayaklanıyor! (6-7 Ağustos 1924)

Evet, İngiltere, Musul anlaşmazlığı konusunda tek taraflı olarak Milletler Cemiyeti'ne başvurdu. Tarih: 6 Ağustos 1924. (Burada zamanlamaya dikkat) İngiltere'nin Milletler Cemiyeti'ne başvurusunun ertesi günü, yani 7 Ağustos 1924 günü, Hakkâri bölgesindeki Nesturiler, çiçeği burnundaki Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ayaklandırıldı. Cumhuriyet henüz birinci yıldönümünü dahi kutlayamamış iken bir iç ayaklanma ile karşı karşıya bırakıldı. Cumhuriyet Hükümeti, Musul Vilâyeti'ni Türkiye'ye katmak için uğraşırken, küçük ve arkaik bir Hıristiyan toplumu olan Nesturiler, Hakkâri bölgesini Irak'a katmak (yani İngiliz mandası altına sokmak) için ayaklandırılmıştı. Misyoner kılıklı İngiliz subayları Nesturileri silahlandırmıştı ve yönlendiriyordu. İngiliz uçakları da âsi Nesturilere açıkça destek veriyordu...

Burada bir parantez açıp biraz geriye dönelim. İngiliz ve Amerikan misyonerleri tâ 1839 Tanzimat günlerinden beri bu bölgede mekik dokuyorlardı. Türkiye, İran ve Irak sınırlarının kesiştiği Şemdinli, Hakkâri yöreleri İngiliz ve Amerikalı gezginler ve misyonerleri için ilginç ve önemli bulunmuştu. Çünkü Avrupa'dan Hindistan'a en kısa karayolu buradan geçiyordu ve burada Nesturi adında bir Hıristiyan toplumu yaşıyordu. Amerikalı Misyoner **Dr. Grand**, 1839 yılında, Nesturiler için Aşıta'da, bir tepe üzerine kale gibi görkemli bir okul ve misyoner merkezi yaptırmıştı. Nesturi Patriği **Mar Şimon** da, İngiliz misyoneri Becer'in orada bulunduğu bir sırada kendi konağına İngiliz bayrağını çekmişti...

İngiliz ve Amerikan misyonerlerin Tanzimat döneminde birdenbire güneydoğu Anadolu'ya üşüşmeleri ve Nesturilere aşırı ilgi göstermeleri, o yöredeki Müslümanları haklı olarak kuşkulandırmıştı. Anglikan Kilisesi adına bölgeyi tekrar tekrar dolaşmış ve Londra'da üstüste kitaplar yayınlamış olan **W. F. Ainsworth**, kantarın topuzunu iyice kaçırmış ve Nesturileri Müslümanlara karşı çok kıskırtmış olduklarını itiraf ediyordu: 1842 yılında Londra'da yayınlamış olduğu *Anadolu'da, Mezopotamya'da, Geldani ülkesinde ve Ermenistan'da Geziler ve Araştırmalar* adlı kitabında şöyle diyordu:

“Özerkliklerini neredeyse yalnızca inzivada yaşamalarına ve nispeten önemsiz olmalarına borçlu olan Nesturi aşiretlerinden insanlara Hıristiyan ulusların aniden bu kadar aktif biçimde ilgi göstermeleri Nasturilerin Müslümanların gözünde yeni bir önem kazanmalarına yol açtı. Bunun onların yıkılması için ilk adımı oluşturacağından kuşku yok.”⁴

Yerli Müslümanların kuşkulananmaları haklıydı. Ta Amerika'dan ve İngiltere'den kalkıp Şemdinli, Hakkâri dağlarında sakin sakin yaşayan arkaik bir Hıristiyan toplumunu tutup bir çırpıda kanatlandırmaya çalışan bu misyonerler ve gezginler buralara elbette babalarının hayrı için gelmiyorlardı. 1849 yılında Şemdinli'ye gelip tek tek Nesturi köylerini tespit etmiş ve çeyrek yüzyıl sonra İngiltere Büyükelçisi unvanıyla İstanbul'a dönmüş olan **Sir Henry Layard** bile burada Nesturileri araştırırken⁵, Kuzey Irak'taki antik Asuri eserlerini, kanatlı boğa heykellerini vb. yerlerinden söktürüp Londra'ya taşıtmıştı. Layard, British Museum adına uluorta ve çok büyük çapta antika kaçakçılığı

⁴ W. F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minör, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*, London, 1842, p.255 & David McDovvall, *Modern Kürt Tarihi* (Çeviren Neşenur Domaniç), Doruk Yayıncılık, İstanbul 2004, s.80.

⁵ Austin Henry Layard, *Discoveries in the Ruins of Ninive and Babylon, With Travels in Armenia, Kurdistan and the Desert*, London 1853.

yaparken Nesturi köylerinde şikâyetleri de toplamıştı. Nesturiler bir İngiliz ya da Amerikalı görünce hemen dillenip Müslümanlardan gördükleri baskıları anlatmaya koyuluyorlardı. 1849 yılında Şemdinli'de dolaşmış olan Layard şunları anlatıyor:

“Şemdinli piskoposu kardeşini göndermiş. Kardeşi bir çok Hıristiyanı köylerinden İran'a sürmüş olan Bey 'in (Mirin) zalimliğine atıp tuttu. Ertesi gün zavallı Nesturilerin acıklı durumuna kendim tanık olmalıyım.”

*Ertesi gün Nera'dan (Nehri'den) ayrıldık. Ayaklarımızın altındaki vadi...sık Hıristiyan köyleriyle kaplı Şemdinan (Şemdinli) Nesturi bölgesiydi. Bizi görmeye gelen köylüler son derece yoksuldu, çocukları aç ve çıplaktı, erkekler ve kadınlar yarı çıplaktı. Piskopos **Mar Hannanişo'yu** ziyarete gittik. Yetkisi özellikle Şemdinan vadisindeki birçok Nesturi köyünü kaplıyordu. Herki aşireti yılda iki kez bu Hıristiyanların yerleşim yerlerinden, sürülerini güderek, ekinlere zarar vererek, bir çekirge bulutu gibi geçiyordu...”⁶*

Anlaşılan bu misyoner ve gezginlerin bölgede yapacak çok işleri vardı ve kıyıda köşede kısıp kalmış görünen Nesturileri, Süryanileri ve de Ermenileri bulup kendi emperyalist politikaları doğrultusunda kullanacaklardı. Tanzimat döneminden beri kullanmaya başlamışlardı. Tek yanlı baskı ve zulüm edebiyatı yapmışlardı. Hıristiyanı Müslümana, Kürdü Nesturiye düşman ediyorlardı. Halkları birbirine düşürüyorlardı. Nesturilere gelip, *“Uyanın artık. Devir değişti. Tanzimat geldi. Padişah Ferman verdi. Kürt beyleri artık sizin kılınıza bile dokunamaz. Sizden vergi de alamaz, haraç da alamaz...”* diye propaganda yaparken, bir taşla birkaç kuş birden vurmuşlardı. Nesturiyi Kürde karşı, Kürdü de Tanzimat Fermanına ve dolayısıyla hükümete karşı kıskırtmışlardı. İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi, ahdi bakımdan yetkisi olmadığı halde Tanzimat Fermanını Hıristiyanlar lehine uygulamak için Türk Hükümetine sürekli baskı yaparken, Şemdinli'de İngiliz misyoneri ve gezgini, Nesturilere gidip *“bu ferman Kürt beylerinin pabucunu dama attı”* diye konuşuyordu. Taziya tut, tavşana kaç hesabı. Ellerini Türkiye'nin içişlerine uzatmışlar, durmadan karıştırıyor, karıştırıyorlardı.

Yöredeki bir Kürt beyi, 1840'larda Anglikan kilisesi adına tekrar bölgeye gelmiş olan İngiliz gezgin Ashword'a *“Siz bu ülkeyi almaya gelenlerin habecisisiniz”* demiş.⁷ Kürt Beyi, şaşılacak bir önsezi ile 80

⁶ *Ibid.*'den aktaran Muzaffer İlhan Erdost, *Şemdinli Röportajı*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara:1993, s. 66.

⁷ Ashworth, *Travels and Research es*, II, s. 240 & McDowall, *op.cit*, s. 80-81.

yıl ilerisini görebilmiş! Ve işte 1924 Ağustosunda Nesturiler, bu ülkenin bir parçasını İngiliz mandasına sunmak için silaha sarılmışlardı...

Daha?...Dahası da vardı.

16 Eylül 1924 günü, Trabzon'da bir yurt gezisinde bulunan Cumhurbaşkanı Atatürk, Başbakan İsmet Paşa'dan gizli bir yazı aldı. Konu Nesturi ayaklanmasıydı.

Nesturi ayaklanmasını bastırmak için görevlendirilen alaydan subay ve erlerin firar etmeleri Ankara'da dikkati çekmiş ve kuşku yaratmıştı. Bitlis eski milletvekili **Yusuf Ziya** ve kardeşi Teğmen **Ali Rıza** arasında ele geçen şifreli telgraflar kuşkuvarı daha da arttırmıştı..

Teğmen Ali Rıza, Nesturi ayaklanmasını bastırmakla görevli Beytüşşebap Grubu'na bağlı 18. Alay komutanının emir subayıydı. Teğmen **Ali Rıza** ve ardından da Yüzbaşı **İhsan Nuri** birliklerinden kaçmışlardı. Kaçarlarken de 10 otomatik tüfek ve 380 tüfek götürmüşler, bu subaylarla birlikte 351 er de kaçmıştı. Yusuf Ziya ile kardeşi Teğmen Ali Rıza arasındaki telgraflardaki şifreler de çözülmüştü. Kurtuluş Savaşı'nda **Çerkez Ethem'in** adamlarıyla birlikte Yunanlıların tarafına geçmesi gibi, 1924 yılında da, Nesturi ayaklanmasını bastırmakla görevlendirilmiş olan yüzbaşı **İhsan Nuri** ve adamları İngilizlerin tarafına geçmişlerdi. Bir İngiliz ajanı olduğu anlaşılan İhsan Nuri, ertesini yıl Şeyh Sait ayaklanmasında da 1930 Ağrı ayaklanmasında da görülecekti.

Başbakan İsmet Paşanın Gazi Paşaya gönderdiği gizli yazıda olay şöyle anlatılıyordu:

*"Beytüşşebap Grubu'na dahil olan (Yusuf) Ziya'nın kardeşi Rıza'nın yanında bulunduğu 18. Alaydan dört subay ve 400 er de Eylülün 3-4 gecesi firar etmişlerdir. Telgraf muhaberatı ve Yusuf Ziya'nın olaydan önce firar edeceğinden söz ettiği, kitalarının firarı ile içerde Van, Bitlis, Siirt bölgelerinde ayaklanma düzenlenmiş olduğunu ve bu ayaklanma sırasında bizzat Erzurum'da bulunarak ya bizzat düzenlenmiş olduğunu gizlemek veya Erzurum yöresinde bir yolda dayanak ve katılım sağlamak istediğini düşündürmüştür. Kaçak subaylardan birinin Zaho'da İngilizlere katılmış olması, ayaklanmanın İngilizlerce düzenlendiği olasılığını akla getirmektedir. Adı geçenlerin tümü tutuklanmıştır."*⁸

Burada tutuklandığı bildirilen **Yusuf Ziya Bey (Koçoğlu)**, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bitlis milletvekili idi. Musul'un Irak'a bırakılmasına şiddetle karşıydı. Bu konuda 6 Mart 1923 günü Meclisin

⁸ Uğur Mumcu, **Kürt-İslâm Ayaklanması, 1919-1925**, 26. baskı, Uğur Mumcu Vakfı, Ankara 2005, s. 47.

gizli oturumunda ateşli bir nutuk çekmiş, Musul vilâyeti Türkiye'den ayrılırsa İngilizlerin oradaki Kürtleri zehirleyeceğini söylemişti. Yusuf Ziya Bey şöyle konuşmuştu:

*"Arkadaşlar temenni ederim ki, Musul Türkiye'nin bir cüz'i densin. Çünkü Türkler ve Kürtlerle meskûn Türkiye'nin bir parçasıdır....Musul'u Türkiye'den ayırmak mümkün değildir... Kürdün ruhuna zehir aşılınmamıştır. Siyaset zehiri aşılınmamıştır. Rica ederim bu zehiri aşılmatmayın. İngilizler şıngasını yavaştırmış, aşılacak zehirle...Buna mani olunuz arkadaşlar.."*⁹

Anlaşılan, İngiliz'in şıngası önce Yusuf Ziya Bey'in kendisini aşılarmıştı zehirle. Yusuf Ziya Bey, Şeyh Sait ayaklanmasını hazırlayanlardan biriydi.

Milletler Cemiyeti Komisyonu Musul Vilâyetinde iken Doğu Anadolu'da Şeyh Sait Ayaklanması başlatıldı (13 Şubat 1925)

Milletler Cemiyeti Meclisi, 20 Eylül 1924 günü Musul sorununu görüşmeye başladı. Türkiye'yi temsil eden **Fethi Bey (Okyar)**, etnik, Tarihi, siyasi ve stratejik nedenlerle Musul vilâyetinin Türkiye'de bırakılması gerektiğini savundu. Musul'un kaderini belirlemek için bölgede bir plebisit yapılmasını istedi. En sağlıklı çözümün plebisit ile sağlanabileceğini belirtti.

İngiltere'yi temsil eden Adalet Bakanı **Lord Palmoor** ise, sorunun, Türkiye-Irak sınırının çizilmesi olduğunu ve sınırların plebisitle çizilemeyeceğini söyledi. Milletler Cemiyeti'nin bir komisyon kurup Musul'a göndermesini istedi.

Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen, Milletler Cemiyeti Meclisi, 30 Eylül 1924 günü, üç kişilik bir komisyon kurmaya karar verdi. Musul sorununu inceleyecek ve halkın nabzını tutacak olan komisyon üyeleri şöyle belirlendi:

Macaristan eski Başbakanı **Kont Teleki**,
İsviçre'nin Bükreş Elçisi **A. Virsen** ve
Belçikalı emekli albay **A. Poulis**

Bu arada Musul yüzünden Türk ve İngiliz askeri birlikleri arasında sınır çatışmaları başladı. Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi, 29

⁹ TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt 4, s. 160-163.

Ekim 1924 günü Brüksel'de toplandı ve Musul'u Hakkâri'den ayıran eski vilâyet sınırı geçici sınır olarak kabul etti. **Brüksel Hattı** ya da **Brüksel Çizgisi** adıyla kitaplara geçen bu geçici sınırın ayrıntılı tanımı da yapıldı. (Bu sınır, çok az farkla bugünkü Türkiye-İrak sınırıdır).

Milletler Cemiyeti'nin atadığı Üçlü Komisyon, 13 Kasım 1924'te Cenevre'de toplanarak çalışmaya başladı. 4 Ocak 1925'te Ankara'ya gelip temaslarda bulundu. 16 Ocak'ta Bağdat'a gitti. Türkiye adına eski ordu Müfettişi Cevat Paşa da Komisyona eşlik ediyordu ve paşanın yanına yardımcı uzmanlar da verilmişti.

İrak'ta İngilizlerle Araplar, komisyonu baskı altına almak için çirkin yöntemlere başvurdular. Cevat Paşanın yaveri ile yardımcıları bir ordugâha kapatılarak gözaltına alındı. İngilizler, komisyonun ve Cevat Paşanın yerli halkla temaslarını da elden geldiğince engellemeye çalıştılar.

Üçlü Komisyon, 27 Ocak 1925 günü Bağdat'tan Musul'a geldi. Yerli halkın Cevat Paşa'yı coşkun gösterilerle karşıladığını görünce Komisyon hayretler içinde kaldı. Macar Kont Teleki, Musul'a geldiği gün gördüklerini Komisyon raporunda şöyle anlatmıştır:

"Komisyon'un Musul'a vardığı gün olan 27 Ocak'ta (1925) Mösyö Raddolo ve Mösyö Şarrar eşliğinde, şehirde gezmek istedim. Evimizden çıkarken, üniformasını giymiş olan Cevat Paşa bana eşlik etmeyi teklif etti. Bu üniformanın halk üzerinde yapacağı tesiri görmek istediğimden, paşanın bu teklifini kabul ettim. Sokağa çıkmış ve polis memuru bizi takip etmeğe başlamıştı ki, otuz kadar kişi paşanın etrafını alarak ellerini öptüler ve bir yandan 'Yaşasın Türkiye' sesleri yükselmeye başladı. Arkamızdan kalabalık arttı. İki yüz kadar olmuşlardı ve bağırışmalar da çoğalıyordu.

Kışla önünden geçerken birkaç polis memuru müdahale ederek, halkı dağıtmaya çalıştı...Çarşının önüne geldiğimizde kalabalık daha da çoğaldı. Paşa, yeniden alkışlara ve sevgi gösterilerine hedef oldu. Kalabalık, çeşitli unsurlardan oluşmuş görünüyordu... Polis memurları halkı dağıtmak için yeniden gayret göstermeye başladılar...Tam o sırada arkamızda iki polis memurunun bastonla müdahale ettiklerini ve bunlardan birinin çarşıdaki dükkânlardan birine sığınan orta yaşlı bir adama saldırdığını gözümüzle gördük. Şiddete müdahale etmek istiyorum. Bir subay çağırttım ve kendisine dedim ki: 'Milletler Cemiyeti üyelerinden birinin önünde adam dövmekten sizi menederim.'¹⁰

¹⁰ Ayn Tarihi, Cilt 5, No. 17, 1341 (1925), s. 320-321; Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul 1996, s. 170.

Bu olaydan sonra, Türkiye lehine gösteri yapanlar tutuklandı. Komisyon üyeleri ve personeli de sıkı gözetim altına alındı. Musul'dan sonra Süleymaniye'ye, oradan Kerkük'e, Altınköprü'ye ve Erbil'e geçen komisyon, halkın nabzını tutmaya çalışıyordu. Musul Vilâyeti halkı Türkiye'ye mi katılmak istiyordu, yoksa Irak'a mı? Komisyon bunu araştırıyor ve kendisine verilen isim listesinden bazı kişileri çağırıp "Türkiye'yi mi istersiniz Irak'ı mı?" diye soruyordu. Baskılara rağmen Musul Vilayeti halkının çoğunluğu Türkiye'ye katılmayı isteyecek gibi görünüyordu.

İşte tam bu kritik anda, Milletler Cemiyeti Komisyonu Musul vilâyetinde araştırma yaparken, görünmez bir el yine düğmeye bastı. (Burada da tarihe dikkat) 13 Şubat 1925 günü, Doğu Anadolu'da, Genç iline bağlı Piran'da Şeyh Sait ayaklanması başladı.

Musul sorunu nazik bir dönemde iken, alt ay arayla arka arkaya çıkanlarım Nesturi ayaklanması ile Şeyh Sait ayaklanması, İngiltere'nin ekmeğine yağ sürdü.

Türkiye, Musul vilâyetini kaybetti.

Musul Raporu ve Son Karar

Üçlü Komisyon, Musul hakkındaki raporunu 16 Temmuz 1925 günü Milletler Cemiyeti Meclisi'ne sundu. Raporda, Türklerin 11 yüzyıl boyunca Musul bölgesinde egemen oldukları kabul ediliyordu; ancak Kürtlerin ne Türk ne de Arap oldukları, bölge halkının da Irak'a katılmak konusunda bir coşkusu bulunmadığı, Türkiye'ye katılmak da istemediği, bölgedeki aşiret reislerinin ise Türkiye'ye karşı oldukları, "Brüksel Hattı'nın doğal bir sınır olduğu görüşlerine yer verildi... Sonuç olarak Raporda, anlaşmazlığın bir çözüme bağlanması için bazı şartlarla **Musul Vilâyeti'nin Irak'a katılmasının uygun olduğu** belirtildi ve Brüksel Hattı, Türkiye-Irak sınırı olarak kabul edildi.

Raporda belirtilen şartlar şunlardı:

- "a) Manda yönetimi, 1928'de biteceği için 25 yıl daha uzatılacaktır.*
- b) Adaletin yönetilmesi ve okullardaki eğitim için Kürtlere bazı kültürel haklar verilecek.*
- c) Manda sona erer ve Kürtlere kültürel haklar sağlanmazsa, halk Araplar yerine Türkiye'yi tercih edecektir. Türkiye'nin durumu Irak'tan daha iyi olduğundan, bölgenin o zaman Türkiye'ye devri gerekecektir.*

d) Yine de bölgenin taksimine karar verilirse, Küçük Zap suyu sınır olabilir.”¹¹

Milletler Cemiyeti Meclisi, 3 Eylülde, Komisyon raporunu görüşmeye başladı. İngiltere Sömürgeler Bakanı Mr. Amery, yaptığı konuşmada, Musul’un Irak’a bırakılması için Komisyon raporundaki şartları kabul ettiklerini açıkladı.

Türkiye adına konuşan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey (Araş) ise, Komisyonun raporunu eleştirip Türk görüşünü tekrarladı ve Türkiye’nin manda yönetimini tanımadığı için, Musul üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmeyi düşünmediğini söyledi.

Bunun üzerine Milletler Cemiyeti Meclisi, 19 Eylülde, Lahey Milletlerarası Daimi Adalet Divanı’nın istişari mütalasına başvurulmasını kararlaştırdı.

Türkiye, sorunun hukukî değil, siyasi nitelikte olduğu gerekçesiyle Adalet Divanından görüş istenmesine karşı çıktığı gibi ve Türk görüşünü açıklamak üzere Divana bir temsilci göndermeyi de reddetti.

Türkiye’nin temsil edilmediği Lahey Daimi Adalet Divanı da, 21 Kasım 1925 günü, İngiltere’nin istediği doğrultuda görüş bildirdi. Milletler Cemiyeti Meclisi’nin Musul konusunda alacağı kararın “iki taraf için de bağlayıcı” olacağını açıkladı. Şu kararı aldı:

“Taraflar, Lozan Antlaşması’nın 3. maddesinin 2. fıkrasını imzalamakla, sorunun kesin çözümünü sağlamak, yani uyumsuzluk konusu olan sınırları kesin olarak saptamak istemişlerdir. Dolayısıyla Milletler Cemiyeti Meclisi’nin bu madde gereğince alacağı Kararın, iki taraf için de bağlayıcı olması gerekmektedir...”¹²

Milletler Cemiyeti Meclisi, Türkiye’nin karşı çıkmasına rağmen, 8 Aralıkta Divan’ın bu kararını benimsedi; bir hafta sonra, 16 Aralık 1925’de, Musul Vilâyeti’nin Irak’a bağlanmasına ilişkin Üçlü Komisyon kararını kabul etti. Yani Milletler Cemiyeti Musul’u İngiltere’ye bıraktı. Bırakırken, İngiltere ile Irak arasında yeni bir ittifak yapılmasını da isteyen bir karar aldı. İngiltere, bu karar uyarınca Irak’la yeni bir anlaşma yaptığını 18 Ocak’ta Meclise bildirdi. Bunun üzerine Milletler Meclisi, Musul Vilâyeti’nin Irak’a bırakılması kararının kesinleştiğini ilân etti. Tarih 11 Mart 1926.

¹¹ Kudret Özersay “Lozan Düzenlemeleri”, in *Yaşayan Lozan* (Editör Çağrı Erhan), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2003, s. 163; Kürkçüoğlu, *op.cit.*, s. 359.

¹² *Yaşayan Lozan*, s. 164.

II

TÜRK-İNGİLİZ-VE IRAK İLİŞKİLERİNDE
SINIR VE GÜVENLİK SORUNLARI**Musul Gitti, Irak'la İlişkilere Bakalım**

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin, Musul'la ilgili son kararının kesin karar olduğunu ilân etmesi üzerine, Türkiye'nin önünde iki seçenek kaldı: (1) Ya bu olupbittiyi tanımayacak ve Musul Vilâyeti üzerinde egemenlik iddiasını sürdürecekti, (2) Ya da Musul vilâyetinde Mondros Mütarekesinden beri devam eden durumu kabul ederek, İngiliz Hükümetiyle görüşme ve anlaşma yolunu seçecekti.

Birinci seçenek, Türkiye'yi İngiltere ile sürekli sürtüşme ve çatışmaya götürecekti, hatta savaşa sürükleyebilecekti. Yapılan olup bittiyi değiştirmek için İngiltere'ye savaş açmak gibi bir seçenek o günkü şartlarda hiç gerçekçi olamazdı ve düşünülmedi.

Yepyeni bir devlet olarak tarih sahnesine çıkmış olan barışçı Türkiye Cumhuriyeti, İngiltere ile yeniden görüşme ve anlaşma yolunu seçti.

Antlaşma

5 Haziran 1926 günü, Ankara'da, "Türkiye ile İngiltere ve Irak Arasında Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması" imzalandı. Antlaşma, iki gün sonra Türkiye Büyük Millet Meclisince onaylandı. Onay belgeleri 18 Haziran'da Ankara'da verildi ve aynı gün antlaşma yürürlüğe girdi. Bu antlaşma, Türkiye-İrak ilişkilerinin ahdi temelini oluşturdu.

Antlaşma TBMM'nde onaylanırken Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü (Aras)**, "Bağrımıza taş basarak Musul'u bırakmaya razı olduk" diyerek şu konuşmayı yaptı:

"...Yakındoğu 'da başlıca gücü temsil eden Türkiye Cumhuriyeti'nin en önemli siyaseti, medeni milletler arasında intizam ve terakki unsuru olarak çalışmak olduğundan, cihanın ve Yakındoğu'nun barış ve huzuru ve Irak'ın istiklâl ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile ilişkilerimizi normal bir hale getirmek için tek askıda kalan bu arazi meselesinden fedakârlıklara katlandık. Memleket nazik bir durumdadır. Dokuz yıldır savaşılan bir dönemden çıkıyoruz. Musul hakkındaki kararı tanımamak, bizi ister istemez yeni bir savaşa sürükleyecekti. Faşist İtalya üzerimize yürümeye hazırды. Gazi (Atatürk) ve hükümeti bunu çok iyi

biliyordu. Bunun içindir ki, bağrımıza taş basarak, Musul'u bırakmaya razı olduk."¹³

1926 Antlaşmasının birinci bölümü sınır ile ilgilidir.

1. madde, Türk-İrak sınırının Milletler Cemiyeti'nin "Brüksel Sınır Çizgisi" adıyla benimsediği çizginin Antlaşmaya ekli bir metinde belirtildiğini, ancak bunda küçük bir değişiklik yapıldığını, 2. madde ise onun haritasının eklendiğini açıklamıştır. 3. madde sınırı toprak üzerinde işaretleyecek komisyonun kuruluş biçimini, kararlarını, çalışmalarını vb. düzenlemektedir. (Komisyon 1927-1929 yıllarında sınırı işaretlemiş ve bir son protokol düzenlemiştir). 5. madde sınırın kesin ve bozulmaz olduğunu belirtmektedir.

Antlaşmanın ikinci bölümü "*İyi Komşuluk İlişkileri*" alt başlığını taşımaktadır. Bu konu üzerinde aşağıda ayrıca durulacaktır.

Üçüncü bölüm "*Genel Hükümler*" alt başlıktır ve 14.-18.maddeleri kapsamaktadır.

14. madde, Türkiye'nin 25 yıl süre ile Irak'ın petrol gelirlerinden % 10 pay alacağını belirtmektedir. Antlaşmaya ekli olarak, İngiltere ve Irak yetkili temsilcilerinin Türkiye Dışişleri Bakanına sundukları Mektupta, Türkiye'nin bu payını, isterse 500 bin İngiliz lirası nakit olarak alabileceği yazılıdır (Türkiye bunu yeğ tutmuştur). Bu petrol geliri payı, Türkiye'nin Musul'dan vazgeçmesinin bir karşılığı olarak öngörülmüştür.

15. madde , tarafların, suçluların geri verilmesi için ivedilikle bir anlaşma yapmalarını öngörmüştür. (Bu anlaşma 1932 yılında gerçekleşmiştir).

Güvenlik ve İyi Komşuluk

5 Haziran 1926 tarihli **Türkiye-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk Antlaşması**'nın ikinci bölümü, doğrudan güvenlik sorunuyla ilgilidir ve antlaşmanın belkemiği niteliğindedir. Çünkü iyi komşuluk olabilmesi için güvenlik olması gerekir. Arada güvenlik olmazsa sağlıklı iyi komşuluk ilişkisi de olmaz. Güvenlik ve iyi komşuluk kavramları, dñn olduğu gibi bugün de geçerli olan, yarın da geçerli olacak kavramlardır.

Atatürk, 1 Kasım 1926'de TBMM'nin toplantı yılını açış konuşmasında, 5 Haziran 1926 tarihli antlaşmanın "**Özellikle güvenlik**

¹³ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, İstanbul 1987, s. 194 ; Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 179-180.

ve iyi komşuluk amaçlanarak yapılmış” olduğunu vurgulamış ve aynen sunları söylemiştir:

“Suriye ve Irak hudutlarında tahdit muameleleri başlamak üzeredir. Muahedat, bu hudutlar üzerinde tarafeyn için bilhassa emniyet ve hüsn-ü mücaverat istihdaf edilerek yapılmıştır. (Antlaşmalar, bu sınırlar üzerinde taraflar için özellikle güvenlik ve iyi komşuluk amaçlanarak yapılmıştır). Ümit ediyorum ki bu maksatların tahakkuku; muahedenin mübteni olduğu (dayandığı) samimiyeti, fiiliyat sahasında göstermiş olacaktır. Bu halin Fransa ve İngiltere’yle münasebatımız üzerinde hüsnü tesir icra etmesi tabiidir.

“Görüyorsunuz ki şark komşularımızla münasebatımızda takip ettiğimiz ve aradığımız hattı hareket, her türlü müzmirattan azade olarak yekdiğerine emniyet ve yekdiğerine huzur ve müsalemet içinde inkişaf veren açık ve samimi bir istikamettir.”¹⁴

Antlaşmanın “İyi Komşuluk İlişkileri” alt başlığım taşıyan ikinci bölümü, dili biraz sadeleştirilmiş olarak, aşağıya aktarıldı. Türkiye ile Irak arasında güvenlik konusunun nasıl ayrıntılıyla düşünülüp hükme bağlanmış olduğunu görmek bakımından maddelere bir göz atalım:

Türkiye İle İngiltere ve Irak Arasında Türk – Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması¹⁵

Ankara, 5 Haziran 1926

Madde 6. Bağıtli (Akid) Yüksek Taraflar, bir ya da birkaç silahlı kişinin sınır bölgelerinde yağmacılık ya da eşkiyalık yapmak amacıyla girişecekleri hazırlıklara ellerindeki tüm olanaklarla karşı koymayı ve bunların sınırdan geçmelerini önlemeyi, karşılıklı olarak yükümlenirler.

Madde 7. Onbirinci maddede yazılı yetkili memurlar sınır bölgelerinde yağmacılık ya da eşkiyalık yapma üzere bir ya da birkaç silahlı kişinin hazırlıklarda bulunduğunu öğrendiklerinde, bunu karşılıklı olarak ve ivedilikle birbirlerine bildireceklerdir.

¹⁴ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I (1019-1938), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul 1945, s. 335.

¹⁵ 7 Haziran 1926 tarihli ve 911 sayılı yasa ile TBMM tarafından onaylanan Antlaşmanın yasal metni için bkz. *Düster, Tertip III, Cilt 7, s. 2733* (1512). Antlaşmanın sadeleştirilmiş tam metni için bkz., İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 304-317.

Madde 8. Onbirinci maddede yazılı yetkili memurlar, buldukları yerlerde yapılmış olabilecek tüm yağmacılık ve eşkiyalık eylemlerinden, karşılıklı olarak, birbirlerine haber vereceklerdir.

Haber verilecek taraf memurları, ellerindeki tüm olanakları ile bunları yapanların, sınırdan geçmelerini önlemeğe çalışacaktır.

Madde 9. Silahlı bir ya da birkaç kişi sınır bölgesinde bir ağır ya da hafif suç işledikten sonra öteki sınır bölgesine sığınmayı başarır ise oranın makamları bu kişileri silahlarıyla ve yağma ettikleri eşya ile birlikte, uyuğu bulunduğu Tarafın makamlarına teslim etmek üzere, yasa uyarınca tutuklamak zorundadır.

Madde 10. Antlaşmanın işbu bölümünün uygulandığı sınır bölgesi Türkiye'yi Irak'tan ayıran tüm sınır ile bu sınırın iki yanında 75 kilometre derinliğindeki topraklardır.

Madde 11- Antlaşmanın işbu bölümünü uygulamakla görevli, yetkili memurlar şunlardır:

Genel işbirliği düzenlemek ve alınacak önlemlerin sorumluluğunu üstlenmek üzere:

Türkiye tarafından : Sınır Askersel Komutanı.

Irak tarafından: Musul ve Erbil Mutasarrıfları.

Yerel bilgilerin ve ivedi bildirimlerin verişimi için:

Türkiye tarafından: Valilerin onamı ile atanacak memurlar.

Irak tarafından: Zako, Amadiye, Tibar, Rovandoz Kaymakamları.

Türkiye ile Irak hükümetleri gerek 13. maddede sözü edilen Sürekli Sınır Komisyonu aracılığı ile, gerek diplomasi kanalından birbirine haber vererek, yönetsel nedenlerle, yetkili memurların çizelgesini değiştirebilirler.

Madde 12. Türkiye ile Irak memurları, öteki Taraf uyuğundan olup kendi toprakları üzerinde bulunan aşiret beyleri, şeyh ya da öteki üyeleri ile resmi ya da siyasal niteliğe sahip her türlü iletişimden kaçınacaklardır. Bağıtılı Taraflar, sınır bölgesinde öteki Devlete karşı yönetilmiş hiçbir propaganda örgütüne ve kuruluşuna izin vermeyeceklerdir.

Madde 13. Antlaşmanın işbu bölümünün uygulanmasını kolaylaştırmak ve genellikle sınır üzerinde iyi komşuluk ilişkilerini sürdürmek üzere, zaman zaman Türkiye ve Irak Hükümetlerince karşılıklı olarak atanacak eşit sayıda memurlardan oluşan bir Sınır Komisyonu kurulacaktır.

Bu komisyon en az 6 ayda bir kez ve, durum gerektirirse, daha çok toplanır.

Sıra ile Türkiye ve Irak'ta toplanacak olan bu Komisyon; Antlaşmanın bu bölümünün hükümlerinin yerine getirilmesine ilişkin işleri ve ilgili sınır bölgeleri memurlarınca üzerinde anlaşma sağlanamayan öbür her türlü sınır sorunlarını dostça çözmekle görevli olacaktır. Komisyon işbu antlaşmanın yürürlüğe girdiği günden sonra iki ay içinde ilk kez Zako'da toplanacaktır.

Antlaşma, sınırın her iki tarafında 75 kilometre derinliğindeki toprakları "sınır bölgesi" sayıyor. Taraflar, sınır bölgesi içindeki eylem hazırlıklarını birbirlerine haber verecekler; eylemcilerin sınırı geçmelerini önlemeye çalışacaklar; sınırı geçen suçlular yakalanıp tutuklayacaklardır ve tutuklamalar zorunludur. Tutuklanan suçluların vatandaşı oldukları ülkeye teslim edilmeleri öngörülmektedir. Yani, bir tarafta suç işleyenlerin öte tarafa kaçıp sığınmalarına ve kurtulmalarına olanak bırakılmamaktadır.

Bu önlemler, yağmacılık, eşkiyalık gibi adi suçlular için olduğu kadar diğer suçlar ve suçlular için de öngörülmüştür. Taraflar, kendi sınır bölgelerinde diğer taraf aleyhinde propagandaya, propaganda örgütüne ve kuruluşuna da izin vermemekle yükümlüdürler..

Kıscası antlaşma, Türkiye-Irak sınırında güvenlik ve asayişi sağlamak için gerekli önlemleri belirlemiş ve bunların titizlikle uygulanmasını, iyi komşuluk ilişkileri için gerekli görmüştür.

Şöyle de söylenebilir: Irak Hükümeti, Türkiye'ye söz vermiştir: Sınır bölgesini Türkiye aleyhinde kullanırmayacaktır. Burada örgüt kurduurmayacak, barındırmayacaktır. Türkiye'ye karşı hiçbir eyleme izin vermeyecek, propagandalara göz yummayacaktır. Irak Hükümeti verdiği sözü tutmak durumundadır. İyi komşuluk için bu şarttır. Vazgeçilmez bir şart.

1926 antlaşmasının geçerlilik süresi 10 yıl olarak öngörülmüştü. Bu süre 1936 yılında dolunca, Türkiye ile Irak, aynı yıl antlaşmanın süresini uzattılar. Bu defa antlaşma Türkiye ile Irak arasında yapıldı ve İngiltere artık devrede yoktu.

Türkmenlerin Güvenliği ve Hakları

Musul vilâyeti Türkiye'den kopunca oradaki Türkmenler de sınır ötesinde kaldılar. Irak Türkleri ya da Türkmenler, anavatan Türkiye'den en son kopan soydaşlarımızdır. Bu kardeşlerimiz, hukuki bakımdan 1926

yılına kadar Türk vatandaşı idiler. Musul vilâyeti resmen Irak toprağı olunca, o topraklarda yaşayan Türkmenler de Irak vatandaşı oldular.

Türkiye, Musul vilâyetinin Irak'a bırakıldığı ilk günden başlayarak Irak'ta kalan Türkmenlerin sorunlarına da eğildi. Bu ilgi, doğal olarak, o günlerden beri devam etmektedir. Türkiye'nin sınır ötesinde bırakmak durumunda kaldığı eski vatandaşlarıyla ilgilenmesi, hem bir hak, hem de bir görevdir.

Musul Vilâyetini Irak'a bırakan antlaşmaya, açıkça Türkmen adı zikredilmeksizin doğrudan Irak'taki Türkmenleri ilgilendiren hükümler de kondu. Türkmenlere, isterlerse Türk vatandaşlığını seçme hakkı tanındı.

Lozan Antlaşmasına göre, Türkiye'den kopan bir topraktaki insanlar otomatik olarak Türk vatandaşlığını kaybediyorlardı (Lozan Md. 30). Ama bu insanlara, Lozan Antlaşması yürürlüğe girdikten sonra iki yıl içinde Türk vatandaşlığına seçebilme hakkı tanınmıştı (Md. 31). Türk vatandaşlığına geçen insanlar Türkiye'ye göçetmek zorundaydı ve göç ederken taşınabilen mallarını yanlarında götürabiliyor, taşınmaz mallarını koruyabiliyorlardı (Md. 32-33).

5 Haziran 1926 tarihli Türkiye-İngiltere-İrak antlaşmasına da buna benzer bir madde konu ki şudur:.

"Madde 4. Birinci madde uyarınca Irak'a bırakılan topraklardaki (Musul vilâyetindeki) halkın uyrukluğı sorunu Lozan Antlaşması'nın 30-36 maddelerine göre çözüme kavuşturulacaktır.

"Bağıtlı Yüksek Taraflar Lozan Antlaşmasınının 31., 32. ve 34. maddelerinde öngörülen seçme hakkının bugünkü antlaşmanın yürürlüğe konulduğu günden başlayarak iki ay süre için geçerli olabileceğini kararlaştırmışlardır.

Bununla birlikte, Türkiye, sözkonusu halktan seçme haklarını Türkiye uyrukluğı için kullananların işbu haklarını tanınma konusunda serbestliğini saklı tutar. "

Yani Musul vilâyeti Irak'a geçince, Türkmenler de otomatik olarak Irak vatandaşlığına geçmişlerdir. Türk vatandaşlığına geçmek isteyenler için ise sadece iki aylık bir süre tanınmıştır. İki ay göz açıp kapayıncaya kadar geçiverecek bir süre olduğu için, her halde pek az insan Türk vatandaşlığına geçebilmiştir. Irak'la Türkiye arasında ayrı bir göç anlaşması da yapılmadığı için, Musul vilâyetinden Türk vatandaşlığına geçebilenlerin ve Türkiye'ye göçmen olarak gelenlerin sayısı pek sınırlı kalmıştır, denilebilir.

Irak Türkmenleri, Musul sorunu devam ederken, Musul Vilâyeti'nin Türkiye'ye geri verilmesini istemiş ve bu yolda çalışmışlardı. Bundan dolayı İngilizlerden ve onların işbirlikçilerinden baskı görmüşlerdi. Türkiye'den yana düşüncelerinden ve eylemlerinden dolayı Irak'ta suçlanmış, hapse atılmış, hüküm giymiş pek çok soyadaşımız vardı. Bunlar için genel af çıkarılması öngörüldü.

Türkiye'nin isteği üzerine, 5 Haziran 1926 tarihli Türk-İrak Sınım ve İyi Komşuluk Antlaşmasına şu hüküm kondu:

“Madde 16. Irak Hükümeti, kendi ülkesinde oturan kimi kişileri, işbu antlaşmanın imzasına dek, Türkiye lehindeki düşünce ve siyasal eylemleri nedeniyle, tedirgin etmemeği ve onlara en geniş anlamında bir genel af tanımayı yükümlenir.

Bu konuda verilmiş mahkeme kararlarının hepsi geçersiz kılınacak ve sürdürülmekte olan tüm kovuşturmalar durdurulacaktır.”

Bu madde de Irak Türkmenleri için bir güvence oldu.

Kral Faysal Ankara'da (6-8 Temmuz 1931)

Ankara'ya gelip Atatürk'le görüşmeye pek istekli olduğu anlaşılan **Kral Faysal**, Mayıs 1931'de resmen Türkiye'ye davet edildi. 31 Mayıs günü Türkiye'nin Bağdat Elçisine şu talimat verildi:

“Reisicumhur Hazretleri Kral Faysal'ın hakkında söyledikleri sözlerden pek mütehassis oldular. Türkiye'yi ziyaretlerinden pek memnun olacaklarını ve burada pek samimi bir hüsnü kabul görececeklerini Kral Hazretlerine arz etmenizi rica ederim.”¹⁶

Kral, tedavi için gideceği Avrupa'dan dönüşte Ankara'ya gelmeyi istediğini bildirmişti ve ziyaret tarihi olarak 1931 Ekim ayını düşünüyordu. Kendisine yapılan dostça davet üzerine fikrini değiştirdi. Avrupa dönüşünde değil Avrupa'ya giderken Türkiye'yi ziyaret etmeye karar verdi.

Atatürk'ün talimatıyla ziyaret özenle hazırlandı. Faysal'ı memnun etmek için ne gerekiyorsa inceden inceye düşünüldü. Kral, Halep'e kadar uçakla, Halep'ten Ankara'ya trenle seyahat edecekti. Fransızlar Halep'e girmesine izin vermediler. Bunun üzerine Kral, 4 Temmuz'da uçakla Müslimiye'ye geldi, orada kendisini bekleyen özel trenle 6 Temmuz saat 12'de Ankara İstasyonuna geldi. 6-8 Temmuz 1931 günleri Ankara'da Atatürk'ün konuğu oldu. Kralın yanında Maliye Bakanı **Rüstem Haydar**

¹⁶ Şimşir, **Türk Irak İlişkilerinde Türkmenler**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2004, s. 85.

Bey vardı, Avrupa'dan gelen Başbakan **Nuri Said Paşa** da Ankara'da Krala katıldı.

Batı Avrupa ülkeleri, Türkiye'nin başkentinin İstanbul'dan Ankara'ya taşınmasından hiç memnun kalmamışlardı; İngiltere'nin etkisiyle Cumhuriyet başkenti Avrupa'yı yıllarca boykot etmişler ve elçiliklerini Ankara'ya taşımakta ayak sürmüşlerdi. Batılı hiçbir devlet başkanı henüz Ankara'yı ziyaret etmemişti. Ankara'ya gelen ilk yabancı devlet başkanı Afganistan Kralı **Amanullah Han** olmuştu (Mayıs 1928). Cumhuriyet başkentimizi ziyaret eden ikinci yabancı devlet başkanı da Kral **Faysal** oldu. Bu ziyaret, Ankara'da hoşnutluk yarattı.

Kral Faysal'ın Ankara ziyaretiyle Türk-İrak dostluğu ileri bir düzeye çıktı. Bu ziyaret aynı zamanda, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı devletine ihanet etmiş ve Türk askerini arkadan vurmuş olan Araplarla Türklerin barışması olmuştur.

Türk-İrak dostluğundaki gelişme, hem Türkiye için hem de Irak'taki Türkmenler için yararlı olmuştur.

Yemek Konuşmaları

Cumhurbaşkanı Gazi, 6 Temmuz 1931 akşamı Ankara Palas'ta Kral Faysal onuruna verdiği yemekte şu konuşmayı yaptı:

"Kral Hazretleri,

Zatı Haşmetanelerini burada, Türkiye Cumhuriyeti'nin merkezinde selâmlamakla bahtiyarım.

Dostumuz ve komşumuz Iraklılara ve onun sevilen hükümdarına karşı çok samimi dostluk duygularıyla mütehassis bulunmaktayız. Bu hislerin Türkiye'de ne kadar kuvvetli makes bulduğunu, bizzat, müşahade buyuracaksınız. Ziyareti Haşmetaneleri, mevcut dostluk hislerini ve bağlarını şüphesiz çok kuvvetlendirecektir.

Bütün gayretlerini sulh içinde inkişafa hasreden ve komşular ile ve dünyanın bütün milletleri ile karşılıklı samimiyet ve müsavat esasları dahilinde iyi geçinmeyi şiar edinen Cumhuriyet Hükümeti, Irak'ın gittikçe artan bir terakki ile huzur içinde mesut ve müreffeh olmasını alâka ile takip ve temenni etmektedir.

Milletler arasındaki bağların ve alâkaların inkişafında pek mühim olan ve tarihin seyrinde daima tesirini gösteren coğrafi, iktisadi amillerden başka, bugünkü karşılıklı menfaatleri de Irak ile Türkiye'yi

birbirine yaklaştırmakta ve daha çok dost yapmaktadır. Bu görüş ve anlayışta müşterek olduğumuz kanaatini ifademe müsaadelerini rica ederim.

Bu samimi kanaat ve hisler içinde sözlerimi bitirirken, huzurlarıyla hepimize sevinçler veren muhterem misafirimiz Haşmetli Kral Hazretlerinin şahsi saadetlerini ve dost Iraklıların refah ve ikbalini temenni ederim.”¹⁷

Atatürk, Kralı başkent Ankara’da selamlamaktan mutludur. Krala ve Iraklılara karşı “çok samimi dostluk duygulan” beslediğini söylüyor. Türkiye, bütün çabalarını “barış içinde gelişmeye” yoğunlaştırmış bir ülkedir. Komşularıyla ve bütün milletlerle iyi geçinme ilkesini benimsemiştir. Coğrafya ve ekonominin, ilinîşlerin gelişmesinde etkili olduğunu belirten Atatürk, **“Bugünkü karşılıklı çıkarları da Irak ile Türkiye’yi birbirine yaklaştırmakta ve daha dost yapmaktadır.”** diyor.

Kral da aynı duygulan paylaşmakta ve şöyle karşılık vermektedir:

“Reisicumhur Hazretleri,

Zatı Riyasetpenahilerinin gerek şahsım, gerek milletim hakkında izhar buyurdıkları samimi hissiyat ve hakiki muhabbete ve komşu ve kardeş Türk milletinin güzel merkezinde bulduğum hüsnü kabule karşı derin teşekkürlerle mütehassis olduğuma itimat buyurmanızı rica ederim.

Öteden beri kalben arzu eylediğim sulh ve terakki sahasında her gün atmakta olduğu mühim ve şayanı takdir hatveleri (adımları) hakiki bir alâka ve memnuniyetle takip ediyor ve muvaffakiyetle neticelenmekte olduğunu görmekle derin bir sevinç hissediyoruz. Zatı Risyasetpenahilerinin şimdi dinlediğim belîğ sözlerinde buyurdıkları gibi, birçok sebepler ve amiller dolayısıyla her iki milletin gittikçe daha dost ve daha samimi olmalarının pek tabii ve hatta zaruri olduğu kanaatinde Zatı Devletlerine tamam ile müşterekim. Bu hakikati beyan etmekle bütün milletimin hissiyatına tercüman olduğuma eminim.

Sözlerime nihayet vermeden evvel işbu mutasavver ziyaretimi kuvveden füile çıkardığımdan dolayı pek ziyade mesrur olduğumu beyan etmek isterim. Her zaman hatırımda derin ve sevinçli bir intiba bırakacak olan işbu hüsnü kabule karşı derin teşekkürlerimi tekrar ve aynı zamanda Reisicumhur Hazretlerinin şahsi saadetlerini ve dost Türk milletinin teali ve muvaffakiyetini temenni ederim. “

¹⁷ Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 265-266, No. 321 & Şimşir, **Türkmenler**, s. 86.

Kral Faysal, 8 Temmuz saat 19.00'da Ankara'dan ayrıldı ve ertesi sabah Haydarpaşa istasyonunda törenle karşılandı.

Ortak Bildiri

8 Temmuz günü Ankara'da "Türkiye-İrak Resmi Tebliği" yayınlandı. Bu ortak bildirinin metni şudur:

"İrak Kralı Hazretlerinin Ankara'yı şerefliendiren ziyaretleri esnasında Türkiye Reiscumhuru Hazretleriyle aralarında müteaddit ve çok samimi mülahakatlar olmuştur.

İrak Reisi Vüzerası Nuri Said Paşa Hazretleriyle Maliye Veziri Rüstem Haydar Beyefendi de Ankara 'yi teşrif etmişlerdir.

Bu iki Irak Devlet recülü ile Başvekil İsmet Paşa Hazretleri ve Hariciye Vekili Tefvik Rüstü, Dahiliye Vekili Şükri Kaya ve İktisat Vekili Mustafa Şeref Beyefendiler arasında vuku bulan temas ve mülahakatlarda iki memleketin iktisadi münasebetleri ve tarafeyn tebaasının diğerinin ülkesinde ikamet şeraiti hakkında fikir teatisi yapılmış, Türkiye ile Irak arasında İkamet ve Ticaret Mukavelenamesi akdi için hemen müzakerelere girişilmesi hususunda ittifak hasul olmuştur.

Hududun emniyet ve asayişini temin hususundan alınan tedbirlerin samimiyetle tatbik edildiği ve iyi neticeler verdiği iki tarafça memnuniyetle müşahede edilmiştir. Hududun iki tarafında yekdiğeri aleyhine harekete ve teşebbüse müsaade etmemek esasının dikkatle ve sebatla takibi teyit edilmiştir."

Sınırın güvenliği, Türk Irak-İrak ilişkilerinin temel konusudur. Sınır bölgeleri güven içinde olursa ilişkiler de olumlu gelişir. Sınırdaki güven bozulur ve huzursuzluk olursa, iki komşu devlet ilişkileri de bozulmaya başlar. Sınır güvenliği, ikili ilişkilerin barometresidir.

Kral Faysal'ın ziyaretinde de sınır güvenliği sorunu, önemle ele alınmış ve masaya yatırılarak gözden geçirilmiştir. Sınır bölgesinin güvenliğini sağlamak için alınan önlemlerin dürüstçe uygulanmış ve olumlu sonuçlar vermiş olduğu gözlenmiştir. Ama gözleri sınır bölgesinden hiç ayırmamak gerektiği de belirtilmektedir. Sınır bölgesinde Türkiye'ye karşı, ya da Irak'a karşı hiçbir eyleme izin verilmemelidir. Bu esastır. Bu esasın ya da ilkenin, dikkatle, sabırla izlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Kralın ziyaretinde varılan kararlardan biri budur. Türkiye açısından şöyle de denilebilir: Irak tarafı, Kuzey Irak'ın, yani sınır bölgesinin Türkiye'ye karşı bir suç üssü olarak kullanılmasına izin vermeyecek, göz yummayacaktır. Bu konuda kararlı olduğunu Ankara'da yinelemiştir.

Türk-İrak Dostluğu ve Türkmenler

Kral Faysal'ın Ankara ziyareti sırasında Türkiye ile Irak arasında yeni anlaşmalar yapılmasına da karar verilmiş ve vakit geçirmeden bu konuda çalışmalara başlanmıştır. Türkiye ile Irak arasında 9 Ocak 1932'de Ankara'da üç yeni anlaşma imzalanmıştır: (i) *Suçluların geri verilmesi anlaşması*, (ii) *Ticaret Anlaşması* ve (iii) *İkamet Sözleşmesi*.

Türkiye ile Irak arasında suçluların geri verilmesi anlaşması imzalanması, 1926 antlaşmasında öngörülmüştü. Altı yıl sonra imzalanmıştır. Bu anlaşma, özellikle sınır bölgesi güvenliğine ilişkin önlemlerin pekiştirilmesi bakımından önem taşıyordu.

***İkamet Sözleşmesi*¹⁸**

İkamet (Oturma) Sözleşmesi ise özellikle Türkmenler bakımından önem taşıyordu. Açıkça ifade edilmemekle beraber bu sözleşme, Türk tarafının isteği üzerine Türkmenler düşünülerek yapılmıştır.

İkamet Sözleşmesi, Türk vatandaşlarının Irak'ta; Irak vatandaşlarının da Türkiye'de oturmalarını, iş tutmalarını, mal mülk edinmelerini düzenlemiştir. Bu haklardan öncelikle Türkmenler yararlanmışlardır.

Türkiye-İrak İkamet Sözleşmesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nce 4 Haziran 1932 tarihinde 2003 sayılı kanunla onaylanmıştır. Onay belgelerinin Bağdat'ta değiştirilmesinden 15 gün sonra, 6 Temmuz 1933 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Yürürlüğe girmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin coşkuyla kutlandığı Onuncu Yılına rastlamış, bir bakıma Iraklı soydaşlarımız için bir onuncu yıl armağanı olmuştur.

Türkiye-İrak İkamet Sözleşmesinin yürürlüğe girmesiyle, Iraklı Türkmenlerinin anavatan bildikleri Türkiye ile ilişkileri büyük ölçüde kolaylaşmıştır. Bu sözleşme sayesinde Türkiye ile komşu Irak arasında geliş gidişler artmış, soydaşlarımız Irak vatandaşlığını muhafaza ederek Türkiye'de oturma, çalışma, iş tutma, ev bark sahibi, iş gücü sahibi olma, mal mülk edinme, ticaret yapma ve çocuklarını Türkiye'de okutma, yetiştirme, meslek sahibi yapma olanaklarına kavuşmuşlardır. Irak Türkmenlerinin hatırı sayılır bir bölümü bu olanaklardan yararlanmışlardır.

Türk-İrak dostluğunun ve özellikle İkamet Sözleşmesinin yarattığı olanak sayesinde, 1930'larda ve daha sonraki yıllarda, Irak kökenli bir çok Türkmen, Türkiye'de yetişmiş, yükselmiş, varlık sahibi olmuş ve belli yerlere gelebilmişlerdir. Bu vasıflı soydaşlarımızın bir bölümü Türk vatandaşlığına da geçerek Türkiye'ye hizmetlerde bulunmuşlar, bir

¹⁸ Bu sözleşmenin tam metni için bkz. *Resmi Gazete*, 9 Haziran 1932, No. 2120 ve Düstur, III. Tertip, Cilt 13, s. 524(423).

bölümü de Irak'a dönerek oradaki soydaşlarına yararlı hem de Irak toplumuna yararlı olmuşlardır.

Aynı sözleşme, karşılıklı olarak, Türk vatandaşlarına da Irak'ta oturma, çalışma, iş tutma, ticaret yapma vb haklar sağlıyordu. Bu haklardan öncelikle Irak kökenli Türk vatandaşları yararlanmışlardır. Türkiye-İrak sınırı çizildikten sonra sınırın Türkiye tarafında kalmış veya Türk vatandaşlığını seçmiş olan Iraklı birçok insanın Irak'ta çeşitli takıntıları kalmıştı. İkamet Sözleşmesinden sonra bu insanlar Irak'a gidebilmiş, orada kalmış olan işleriyle, mal-mülkleriyle ilgilenebilmişlerdir.

İkamet Sözleşmesi, Irak'la Türkiye arasında karşılıklı hısım akraba ziyaretlerini arttırmış, dolayısıyla Türkmenlerin morallerini yükseltmiştir. Bu sözleşme, Iraklı soydaşlarımızın anavatan Türkiye ile ilişkilerini, bağlarını güçlendirmiştir, denilebilir.

Irak Yerel Diller Yasası (1931)¹⁹

Türk-İrak dostluğunun geliştiği 1931-1932 yıllarında çıkarılan Irak yasalarında da Türkmenlere bazı haklar tanındığı görüldü. Irak Kralı Faysal'ın Türkiye'yi ziyareti sırasında Irak'ta, 74 sayılı *Yerel Diller Yasası* çıkarıldı. Iraklıların "Türkmence" dedikleri Türk dili de Irak'ta bir "Yerel Dil" (Mahalli Lisan) sayıldı.

Yerel Diller Yasası, Kerkük ve Erbil gibi Türkmen nüfusunun yoğun olduğu bölgelerin mahkemelerinde Türkçenin geçerli olması öngörüldü. Türkmenlere, resmi dairelerde de Türkçe kullanma, örneğin mahkemelerde savunmalarını kendi dillerinde yapma hakkı tanındı. Türkmenlerin çoğunlukta oldukları ilkokullarda da eğitim öğretimin tamamen Türkçe yapılması kararlaştırıldı.

1933 yılında tamamlanan Irak Anayasası, "Irak'ta resmi dilin Arapça olduğu" esasını kabul etti. Fakat bu ilkeye bazı istisnalar da tanıdı. Anayasanın 17. maddesinde, "*Kanunla istisna edilmiş hususlardan başka, Irak'ta resmi dilin Arapça olacağı*" belirtildi. "Yerel Diller Yasası"da istisnalardan biridir. Yani Kerkük, Erbil gibi bazı Türkmen bölgelerindeki mahkemelerde Türkçe kullanılması, çoğunluğunu Türkmen çocukların oluşturduğu okullarda Türkçe öğretim yapılması, dolaylı olarak 1933 Irak Anayasası ile de tanınmış ve güvence altına alınmıştı.

Irak Yerel Diller Yasası, bir bakıma Türk-İrak dostluğunun bir ürünü sayılabilir.

¹⁹ "Irak Türkleri" maddesi, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt 19, s.460 ; Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 196.

Saadabad Paktı (8 Temmuz 1937)

Atatürk döneminde Türkiye, ayrı ayrı bütün komşuları ile ve bu arada Irak ile ikili ilişkilerini geliştirmiş ve bütün sınırlarını güvence altına almaya çalışmıştı. İkili dostlukların ardından, kolektif dostluk ve güvenlik sistemlerine yöneldi. 1934 yılında Türkiye, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan arasında Balkan Paktı imzalanmıştı.

Türkiye, daha sonra doğu komşularıyla da bir pakt (Saadabat Paktı) hazırlamaya koyuldu. Komşular arasında çetin sorunlar vardı: İran ile Afganistan arasında yaklaşık yüz yıldan beri süre gelen sınır anlaşmazlığı, İran ile Irak arasında Şattülarap sorunu gibi. Bu sorunların halledilmesinde ya da arka plana itilmesinde Türkiye aktif bir rol oynayarak doğu komşularını birbirlerine yaklaştırdı ve kolektif işbirliği yolunu hazırladı.

Bu arada, Atatürk ile dostluk ilişkileri kurmuş olan Irak Kralı **Faysal**, 8 Eylül 1933 günü İsviçre'nin Bern şehrinde aniden öldü. 21 yaşındaki oğlu **Gazi I (Gaziyülevvel)** unvanıyla Irak tahtına çıktı. Kral Faysal'ın ölümü, Türk-İrak dostluğuna sekte vurmadı, yeni kral da babasının yolunda yürütmek istediğini gösterdi.

3 Ekim 1935 günü Türkiye, İran ve Irak, Cenevre'de, bir dayanışma paktı parafe ettiler. Fakat Şattelarap anlaşmazlığı yüzünden paktın imzalanması iki yıl kadar gecikti. Saadabat Paktı önündeki son engelin de aşılması için Türkiye Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü Aras** ile İktisat Bakanı **Celal Bayar**'ın, Haziran 1937'de Bağdat'a bir ziyaret yapmaları gerekmiştir.

Türk Bakanlar 19 yıl sonra Musul'da

Türk ordusu Kasım 1918'de Musul'dan çekilmişti. Çekiliş o çekiliş oldu. 5 Haziran 1926 günü Dışişleri Bakanı **Tevfik Rüştü (Aras)**, TBMM'de, "*Bağrımıza taş basarak Musul'u bırakmaya razı olduk*" demişti. On bir yıl sonra Aras, Musul'da, Irak ve Türk bayraklarıyla, dostça karşılandı. 21-26 Temmuz 1937 tarihlerinde, İktisat Bakanı **Celâl Bayar** ile birlikte, kara yoluyla Bağdat'a gidiyordu, oradan Tahran'a geçip Saadabad Paktı'nı imzalayacaktı.

Türk bakanlar, dost Irak'a, sanki, 'Musul'u bırakmayı artık içimize sindirdik' mesajını veriyor, 'gözü yaşlı, bağı taşı' Türkmenlere de 'biz buradayız, işte yanınızdayız' diyorlardı. Musul'da, Irak bayrağının yanında Türk bayrağı da dalgalanıyordu. Irak Matbuat Bürosu haber geçiyor:

“...Türk delegasyonu bugün (21 Haziran) saat biri çeyrek geçe Musul'a vâsıl olmuştur. Burada yapılan çok samimi istikbal (karşılama) merasiminde Türkiye ile Irak arasında dostluk ve sadakat bağları tecelli etmiştir. Türk-Irak dostluğunun esas hedeflerinden biri Yakın Şark'taki sulhun teminidir. Musul şehri donatılmıştır ve halk, Türk heyetinin muvasalatından (gelişinden) dolayı bayram yapmaktadır. Türk ve Irak bayrakları muhtelif caddelerin binalarında dalgalanmaktadır...Bütün halk Majeste Kralı, Atatürk Hazretlerini ve Türkiye-Irak ittifadını şiddetle alkışlamıştır... Muhterem Türk heyetinin resmî istikbali (karşılanması) Kerkük'te vuku bulacak ve bu esnada Türkiye'nin Bağdat ve Tahran Elçileri de hazır bulunacaklardır...”²⁰

Sonrasını Anadolu Ajansı'nın hususi muhabiri Kerkük'ten bildiriyor:

“...Heyeti Erbil hududunda mutasarrıf, kumandan ve erkân karşıladılar. Erbil Memurin Kulübünde heyetimiz izaz edildi (saygıyla ağırlandı). Şehir baştan başa Türk ve Irak bayrakları ile donanmıştı. Bütün halk sokaklarda coşkun tezahürat yapmıştır.

Kerkük hududunda heyetimiz, mutasarrıf, kumandan, diğer mümtaz zevat tarafından karşılandılar.

Kerkük'e giriş tasavvurun fevkinde nümayişle oldu. Şehrin methalinde (girişinde) yüze yakın otomobille halk istikabale (karşılama) gelmişti. Otomobiller bayraklarla donanmış bulunuyordu. Şehir, büyük bir donanma manzarası arz ediyordu. Halk Türk dostluğuna, Atatürk'e karşı emsalsiz tezahüratta bulundu. Şehrin bir geçidinde kesilen kurbanların adedi sayılamayacak kadar çoktu. Muhtelif taklar yapılmıştır. Şehrin methalinde mızika, İstiklâl ve Irak marşlarını çaldı. Dr. Aras kendisini selâmlayan askeri kitayı teftiş etti. Heyet istasyon binasında kendisine tahsis edilen dairelerde istirahat ettikten sonra öğle yemeğini mutasarrıfıla beraber yediler. Bağdat Elçimiz...heyeti Kerkük'te karşıladı.”²¹

Bu, sahnenin ön tarafı. Sahnenin arkası da şöyle anlatılıyor:

“Türk heyetini coşkun tezahürlerle karşılayan Kerkük halkı, görülmemiş bir sevinç gösterisinde bulundu. Protokolün allak bullak olduğu karşılama töreninde, heyet üyeleri omuzlarda taşındı. Heyecandan ağlayanlar, feryat edenler oldu ve Kerkük olağanüstü bir gün yaşadı.

²⁰ **Aydın Tarihi**, Ankara, Temmuz 1937, No. 43, s. 93.

²¹ *Ibid.*, s.94.

Bu ziyaretin ardından yüzlerce Türk aydını Irak makamları tarafından tutuklandı ve güney bölgelerine sürüldü."²²

Türkiye 90 bin kilometre karelik Musul vilâyetinin karşılıksız olarak Irak'a bırakılmasını içine sindiriyor da Irak makamları, Kerkük Türklerinin bir günlük masum sevincini içine sindiremiyordu!

Bu hava içinde Saadabad Paktı yapıldı.

İttifak ve Kollektif Güvenlik

Türkiye, İran, Irak ve Pakistan Dışişleri Bakanları, 8 Temmuz 1937 günü Tahran'da dördümlü saldırmazlık paktını imzaladılar. İran Şahının Şimran semtindeki Saadabad Sarayı'nda imzalandığı için bu ittifaka "Saadabad Paktı" adı verildi.

Paktın imzalanması dolayısıyla dört devlet başkanları birbirlerine kutlama telgrafları gönderdiler. Irak Kralı **Gazi I**, Atatürk'e gönderdiği telgrafta, "*...Bundan sonra çözülmez bir bağla birleşmiş olan memleketlerimiz,... samimi ve verimli işbirliğini sulhun hizmetine koyabileceklerdir...*" dedi.

Atatürk, "*...Birbirlerine kardeşlik ve dostluk bağlarıyla bağlı dört devletin dünya sulhu yolunda verimli bir teşriki mesaisini temin edecek olan bu misakı memleketlerimiz için çok hayırlı bir eser*" saydığını bildirdi.²³

Saadabat Paktı Antlaşmasının resmi adı "Türkiye, Afganistan, Irak ve İran Arasında Saldırmazlık Antlaşması" dır.²⁴

TBMM 14 Ocak 1938 günü Saadabad Paktı'nı onaylamış ve Pakt, 25 Haziran 1938 günü yürürlüğe girmiştir.

Saadabat Paktı Antlaşması, 10 maddelik bir belgedir. Bunun 1. maddesi "İçişlerine karışmama"; 2. maddesi birbirinin "sınırlarının dokunulmazlığına saygı"; 3. maddesi "dayanışmalar yapılması"; 4. ve 5. maddeler "saldırmazlık" (ki saldırganı ayrıca tanımlanmıyordu); 6. madde bir üçüncü devlete karşı saldırıya geçmemek; 7. madde "birbirlerine karşı kışkırtma ve gizli örgütlere olanak bırakmamak"; 8. maddesi "Savaştan vazgeçilmesine ilişkin Briand-Kellog Paktına saygı ve uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümü"; 9. maddesi Paktın Milletler Cemiyeti yasası ile

²² Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 206-207.

²³ *Aynı Tarihi*, Ankara, Ağustos 1937, No. 44, s. 69-70.

²⁴ Antlaşmanın Fransızca aslı ile Türkçe çevirisi için bkz. *Düster*, Tertip III, Cilt 19, s. 297; Türkçe sadeleştirilmiş metni için bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I*, s.584-587.

uyum içinde olduğu ve 10. ve sonuncu maddesi ile antlaşmanın onayı ve yürürlüğe giriş koşulları düzenlenmiştir.

Antlaşmanın 7. maddesi, doğrudan sınır güvenliği ile ilgilidir ve şudur:

“Madde 7. Bağlı Yüksek Taraflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki Bağlı Tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini sarsmak ya da Hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmesini engellemeye yükümlenir.”

Bu madde, sınır güvenliği bakımından çok önemlidir. Türkiye, sınır güvenliği konusuna Musul sorununun başından beri birinci derecede önem ve öncelik veriyordu. Bu konumda komşu ülkelerle anlaşmaya varabilmek için sürekli çaba harcıyordu. Çünkü genç Türkiye Cumhuriyeti, gerici ya da bölücü ayaklanmalar sırasında hem İran ve hem Irak yerel makamlarının iki yüzlü, kaypak tutumlarından çok sıkıntı çekmişti. Asiler; Türk güvenlik güçlerince sıkıştırılınca, sınırının öte tarafına geçiveriyordu. Komşu ülke yerel makamları asilere göz yumuyor, hatta onlara arka çıkıyorlardı. İsyancıları enterne etmiyor, tutuklamıyor, geri vermiyorlardı. İsyancılar kısa bir süre sonra toparlanıp silahlanıyor ve tekrar Türkiye'ye saldırıyorlardı...

Türkiye, iyi komşuluk ilişkileriyle hiç bağdaşmayan ve hiç de dostane olmayan bu durumu düzeltmek için uğraşmış, hatta İran'la sınır düzeltmesine de gitmişti. 1931'de Irak Kralı'nın, 1934'te İran Şahı'nın Ankara'ya yaptıkları ziyaretlerden sınır güvenliği sorunları ikili düzeyde çözüme bağlanmıştı. Şimdi Saadabat Paktı ile sınır güvenliği işi kolektif olarak da pekiştirilmişti.

Ancak, **Atatürk'ün** ölümünden sonra ve özellikle İkinci Dünya Savaşı üzerine Saadabat Paktı'nın kurduğu kolektif düzen de bozulmuştur. 1941 yılında Irak İngiltere tarafından işgal edildi. İran ise İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa işgal edildi. Ülkenin güneyi İngiltere, kuzeyi Sovyet Rusya denetimine girdi. İsyancılar bu yeni durumdan yararlanmakta gecikmediler. Irak'ta Molla **Mustafa Barzani** 1942 ve 1944 yıllarında Irak Hükümetine karşı ayaklandı ve Irak ordusu tarafından sıkıştırılınca, İran'ın Sovyet işgal bölgesine geçti ve Rusların kurdurduğu Mahabat Kürt Halk Cumhuriyeti'nin içinde yer aldı. Sovyet işgali sona erince Barzani ve adamları kurtuluşu Sovyetler Birliği'ne sığınmada bulmuşlar ve on bir yıl orada sığınmacı olarak kalmışlardır. Barış devam etmiş olsaydı, Saadabat Paktı'nın düzenlemesi de devam edecek ve isyancı Barzaniler İran'a geçemeye olanak bulamayacaklardı.

İkinci Dünya Savaşı çok şeyi değiştirdi. Atatürk'ün sağlığında kurulmuş olan Balkan Paktı'nı da, Saadabad Paktı'nı da aldı götürdü. Bu büyük savaş sonrasında eski ilişkiler artık yeniden düzenlenecektir.

İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Yeni Düzenlemeler:

Türkiye - Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması

İkinci Dünya Savaşının bittiği 1945 yılında Türkiye ile komşu Irak arasında yüksek düzeyli temaslar başladı. 15-20 Eylül 1945 tarihlerinde Irak Kral Naibi Abdülillah, yanında eski Başbakan Nuri Said Paşa olduğu halde, Amerika ve Avrupa'ya yaptıkları gezi dönüşünde Türkiye'yi de ziyaret ettiler. Türk Devlet adamlarıyla görüşmeler yaptılar. Yayınlanan bildiriye, Türkiye - Irak dostluk ilişkileri vurgulandı ve bu dostluğun Yakındoğu çıkarlarına da yararlı olduğu belirtildi.

Nuri Said Paşa, 21 Eylülde Adana'dan geçerken, "Şimdiye kadar sadece Arap memleketleri arasında işbirliğinden bahsedildi. Şimdiden sonra, başta Türkiye olduğu halde, Irak, Suriye, Mısır, Filistin ve Afganistan gibi Ortadoğu memleketleriyle, Birleşmiş Milletler Anayasası çerçevesinde, bir işbirliği kurulması düşünülmelidir" dedi.²⁵

O sırada Ortadoğu'da bu kadar geniş bir işbirliği örgütlenmesi pek olası değildi, çünkü soğuk savaş baş göstermiş, bölge ülkeleri arasında da kamplaşma görülmeye başlamıştı. Bununla birlikte, Büyük Savaş sonrasında ikili düzeyde Türk-İrak dostluk ilişkilerini yeniden düzenlemek pek zor olmadı.

Irak Ayan Meclisi Başkanı Nuri Said Paşa, beraberinde bir resmî heyetle birlikte, 29 Mart 1946 günü tekrar Türkiye'yi ziyaret etti. Türkiye ile Irak'ı ilgilendiren çeşitli konular üzerinde müzakereler yaptı. Bu müzakereler sonunda Nuri Said Paşa ile Türkiye Dışişleri Bakanı Hasan Saka, *Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması* ile *"İadei Mücrimin ve Adli Yardımlaşma Sözleşmesi"*ni imzaladılar.

Sınır Güvenliği Başta Gelmektedir

29 Mart 1946 tarihinde imzalanan bu belgeler, yeni dönemde Türkiye-İrak dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin ahdî alt yapısını oluşturdu. Bu belgeler aynı zamanda Türkiye'nin bu dönemde Arap dünyası ile geliştirmeye çalıştığı iyi ilişkilerin ilk olumlu aşaması olarak değerlendirildi.

²⁵ İsmail Soysal, Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975), İstanbul 1998, s 12.

Yeni Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması, 1926'da imzalanmış ve 1936'da süresiz olarak uzatılmış olan eski İyi Komşuluk Antlaşmasının yerini aldı. 1926 Antlaşmasında olduğu gibi 1946 antlaşmasında da Türkiye ile Irak arasında sınır güvenliği konusu, dostluk ilişkilerinin vazgeçilmez ön şartı olarak önemini korudu ve ilk sırada, yani antlaşmanın birinci maddesinde yer aldı. Taraflar, sınır güvenliği olmadan iki ülke arasında sağlıklı dostluk ilişkileri olamayacağı gerçeğinden hareket etmişler, sınır güvenli konusuna gereken önemi vermişlerdir.

Yeni Türkiye Irak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasının I. maddesi, iki ülkenin birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı göstermelerini ve sınır güvenliğinin sağlanmasını öngörmektedir. Sınır güvenliğinin sağlanması düşüncesi ya da kaygısı, Musul kavğasında vardı, 1926 antlaşmasında vardı, 1937 Saadabat Paktında vardı ve 1946 antlaşmasında da yer almıştı. Yani sınır güvenliği konusu, Türk-İrak ilişkilerinin değişmez çizgisidir; Irak devletinin doğduğu günden bugünlere doğru uzayıp gelen bir çizgidir. Başka bir ifadeyle, sınır güvenliği konusu, Türk-İrak ilişkilerinin olmazsa olmazı, vageçilmez ön şartıdır.

Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasıyla aynı gün imzalanmış olan Türkiye-İrak Suçluların Geri Verilmesi ve Adli Yardımlaşma Sözleşmesi de sınır güvenliğinin pekiştirilmesine yardımcı olacak bir belgeydi. 1926 antlaşması da iki ülke arasında suçluların geri verilmesine ilişkin bir sözleşme yapılmasını öngörmüştü, ama bu sözleşme ancak yirmi yıl sonra, 1946'da gerçekleşmişti. Bu sözleşmeye göre, Türkiye'de suç işleyip Irak'a kaçıp sığınan suçlular ya da sanıklar yakalanıp Türkiye'ye iade edilebilecek ve adalet önüne çıkarılabilecekti. Aynı şekilde Irak'ta suç işleyip Türkiye'ye kaçmış olanlar da Irak'a teslim edilebilecekti.

Eğitim, Öğretim ve Kültür Protokolü

1946'da imzalanan Türkiye ile Irak Arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşmasına aşağıdaki altı protokol de eklenmiş idi:

- (i) Dicle, Fırat Nehirleri ve Kolları Sularının Tanzimi Protokolü,
- (ii) Asayiş İşlerinde Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü,
- (iii) Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü,
- (iv) Posta, Telefon, Telgraf Protokolü,
- (v) Ekonomik İşlere İlişkin Protokol ve
- (vi) Hudut İşleri Protokolü.

Üçüncü sıradaki Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği protokolü, Irak Türkmenleri bakımından önem taşıyordu. Biraz açalım. Bu protokolün birinci maddesi şudur:

"Madde 1 - Sözleşen Yüksek Taraflar , Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO) Anayasasının prensiplerine uyararak aralarındaki kültür yakınlığını sağlayacak bütün işlerde karşılıklı yardım yapılması, devamlı veya geçici olarak birbirlerine öğrenci, öğretmen ve uzmanlar göndermeleri, her iki memleketin kültür ve tarihiyle ilgili bütün konuların araştırma ve incelenmeleri için kolaylıklar gösterilmesi ve her iki Tarafın kendi kanunlarına uyulmak şartıyla, öğretim ve bilim kurumlarının ilmi ve ameli öğretimlerinden karşılıklı faydalanması hususlarını sağlamayı kabul ederler."

Bu çok kapsamlı ve oldukça kapalı upuzun maddeyi, protokolün 3. maddesi biraz açıyor ve eğitim, öğretim ve kültür alanlarında işbirliği konularını şöyle sıralıyor:

Türkiye ve Irak okullarınca verilen bütün diplomaların, karşılıklı olarak, denkliği tanınıyor; doktora diplomaları da denkliği tanınan diplomalar arasındadır. Irak diplomaları Türkiye'de, Türk diplomaları da Irak'ta geçerli sayılıyor. Türkiye'deki ticaret okullarında Arapça, Irak Ticaret okullarında Türkçe okutulması öngörülüyor. Türkiye'deki yatılı devlet okullarına, parasız okumak üzere Irak'tan belli sayıda öğrenci alınması öngörülüyor. Irak'taki yatılı devlet okullarına da Türkiye'den öğrenci alınabilecek. Protokol, öğrenci değişiminden başka öğretmen değişimini de hükme bağlıyor. Ticaret okullarında Türkçe ve Arapça dersleri için öğretmen değişimini öngörüyor.

Protokolde işbirliği konulan sürüp gidiyor: Karşılıklı profesör değişimi, kültür haftaları düzenlenmesi, enstitülerden, hırsaşardan karşılıklı yararlanmak, Bağdat'ta bir Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü açmak, öğrenci, öğretmen, uzman, artist ve öğrenci gruplarına devlet taşıtlarında indirimli tarifeler uygulamak, devlet binalarında parasız konaklama sağlamak vs. vs. gibi 3. maddede tam 28 kalem işbirliği konusu sıralanıyor. Bu konulara yıldan yıla yenileri de ekleniyor: Kerkük'te Türk Kültür Merkezi açmak gibi.

Türkmenlerin Yeni Kazanımları

1946 Türk-İrak Dostluk Antlaşmasına bağlı ***Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü***, Irak Türkmenlerine yepyeni ufuklar açtı ve önemli kazanımlar sağladı. Irak okullarının verdiği bütün diplomalar Türkiye'de geçerli sayılınca, diplomasını alan Iraklı gençler Türkiye'ye akın etmeye ve Türk okullarına girmeye başladılar. Iraklı Arap ve Kürt öğrenciler Türkçe öğrenmek için zaman harcarken, Iraklı soydaş

öğrenciler anadilleri Türkçe sayesinde onlara fark attılar ve Türk okullarında daha çabuk başarılı oldular. Türkiye’de Türk bursuyla, parasız yatılı okuma olanaklarına kavuştular.

TBMM, Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması’nı ekleri protokollerle birlikte 5 Eylül 1947 tarihinde, 5130 sayılı yasayla onayladı. Onay belgeleri 10 Mayıs 1948’de Bağdat’ta değiş-tokuş edildi ve aynı gün Antlaşma ve ekleri protokoller yürürlüğe girdi. Biz 1950’lerde Ankara Üniversitesinde Iraklı Türkmen öğrencilerle tanıştık. Bunlar, 1946 İşbirliği Protokolü’nden yararlanan ilk kuşak soydaş öğrencilerdi. Daha sonra Irak’tan dalga dalga yeni Öğrenciler geldi. Onlar arasından yakın dostlar kazandık.

O dönemde Türkiye’de yalnız İstanbul Teknik Üniversitesi ile Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine sınavla giriliyor, öteki üniversite ve fakültelere girmek için hiç sınav gerekmiyordu. Sınavsız üniversiteye girebilme ayrı bir kolaylıktı. Bu sayede Irak liselerinden diploma alan öğrenciler, ayrıca sınava gerek kalmadan Türk üniversitelerine girebiliyorlardı.

Dış Türklere yalnız Kıbrıs Türkleri ile Irak Türkmenlerinin Anavatan Türkiye okullarında ve üniversitelerinde okuma ayrıcalıkları vardı. O soğuk savaş yıllarında Balkan Türkleri ya da Kafkas Türklerinin çocukları Türkiye’de okumayı rüyalarında bile göremezlerdi. Öteki dış Türklere karşılaştırılınca, Iraklı Türkmen gençlerine sağlanmış Türkiye’de okuma, sonra ülkelerine dönüp belli yerlere gelme olanaklarının ne büyük bir nimet olduğu daha iyi anlaşılır.

Irak’ta Dramatik Gelişmeler ve Türkmenler

14 Temmuz 1958’de Bağdat’ta kanlı bir askeri darbe oldu. Genç **Kral Faysal II, Valiaht Prens Abdüllâh**, yaşlı başbakan **Nuri Sait Paşa** hemen öldürüldüler. Krallık devrildi. **Abdülkerim Kasım** liderliğindeki darbeciler cumhuriyet ilân ettiler.

General **Abdülkerim Kasım** Hükümeti, Kürtleri kayıran bir politika izlemeye yöneldi. Onbir yıldır Sovyetler Birliğinde sığınmacı olarak yaşamakta olan Kürt lider **Mustafa Barzani**, bağışlandı ve Irak’a döndü. Barzani, 1942 ve 1944 yıllarında kuzey Irak’da çıkan Kürt ayaklanmalarının elebaşısıydı. Önce İran’a sığınmış ve orada işgalci Rusların desteğiyle kurulan “Mahabat Kürt Cumhuriyeti”nin içinde olmuş ve bu cumhuriyet ortadan kaldırılınca Sovyetler Birliğine kaçmıştı.. 1958 yılında Bağdat’ta döndü. Barzani, 1958 Kasım ayı başında Bağdat’tan Süleymaniye’ye gitti. Kendisi karşılamak için etraf

köylerden Kerkük'e doluşan beş bin kadar silahlı Kürt, bazı taşkınlıklar yaptılar ve Kerkük Türklerine saldırdılar. Irak güvenlik güçleri bu saldırılara göz yumdular ve Türkmenleri korumadılar.

Irak ihtilâlinin birinci yıldönümü şenlikleri sırasında, 14-16 Temmuz 1959 tarihlerinde Kerkük Türklerine karşı geniş çaplı bir katliam yapıldı. Olaylar silahlı Kürtler çıkardılar, güvenlik güçleri Kürtlere yine göz yumdu, hatta dolaylı destek verdi. 70 Türkmen evi yağma edildi, Türkmen dükkânları yakıldı, pek çok masum soydaşımızın canına kıyıldı. Türk hükümeti, büyük üzüntü duydu, diplomatik girişimlerde bulundu. Soydaşlarımızın can ve mal güvenliği için Irak Hükümetinin ne gibi önlemler aldığını sordu. Irak Hükümeti, üzüntü bildirdi. Olayları komünistlerin çıkardığını söyledi. Sonra General Kasım, kendisine yapılan suikast girişimi üzerine ağız değiştirdi, Kerkük olaylarından Komünistleri değil, Baasçıları sorumlu tuttu.

General **Abdülkerim Kasım**, 8 Şubat 1963 günü, Baas Partisi'nin desteklediği askeri bir darbe ile devrildi ve kurşuna dizildi. Yerine **Abdüsselâm Arif** geçti.

Türkiye, Türkmenler İçin Harekete Geçiyor

Bağdat'ta general Kasım'ın devrildiği tarihte Türkiye'de Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı, **İsmet İnönü** Başbakan ve Feridun **Cemal Erkin** Dışişleri Bakanı idi. Mayıs 1950 genel seçimlerinden beri ana muhalefet partisi CHP lideri durumunda olan İsmet İnönü, 20 Kasım 1961'de yeniden başbakan olmuş, XXVI. Cumhuriyet Hükümetini (8. İnönü Hükümeti'ni) kurmuş ve 13 Şubat 1965 tarihine kadar Başbakan olarak kalmıştı.

Bağdat'ta General Abdülkerim Kasım devrilince, İnönü Hükümeti hemen harekete geçti ve Bağdat'a iki kanaldan şu mesajı ilettiler:

*"Yeni Irak ihtilâl rejimini tanyıyoruz. Irak'la dostluğa önem veriyoruz. Ancak (General) Kasım rejiminde sıkıntılar yaşadık. Şimdi yeni rejimden memnunuz. Yeni dönemde dostluk ve kardeşliği geliştirmek istiyoruz. Devrik rejimde Irak Türkleri, Kürtlerden daha aşağı muamele gördü ve ezildiler. Bundan böyle bu ayrımcılığa son verilmesini bekliyoruz."*²⁶

Dışişleri Bakanlığı **Feridun Cemal Erkin**, Başbakan İnönü'nün talimatıyla, 11 Şubat 1963 günü Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi Seyfettin Turagay'a telgrafla şu talimatı verdi:

²⁶ Ibid.,s. 140.

"Irak Sefirini yarım saat sonra (şimdi saat 12.00'dir) kabul ederek kendisi ile aşağıdaki esaslar dairesinde konuşacağım:

Türkiye'nin Irak ile dostane münasebetler idamesinde (sürdürmesine) ne derece ehemmiyet verdiği, milletimizin kardeş Irak milletine karşı olan, çeşitli sebeplerden mütevellit (kaynaklanan) duyguları, fakat buna mukabil Kasım rejiminin anlaşılması güç tutumu yüzünden vuku bulan makûs inkişaf (ters gelişmeler) malumunuzdur. Şimdi bütün bu sıkıntılı hatıraların geride kalmış ve Irak milletinin menfaatlerine daha uygun hareket etmesi için sebepler var ve belirtiler mevcut olan bir rejimin idareyi ele almış olmasını memnuniyetle karşılıyoruz. Nitekim mutad formaliteler bugün, ikmal edilerek (tamamlanarak) tanıma kararımız tarafınıza tebliğ edilecektir. Bu suretle açılan yeni devrede Türkiye-Irak münasebetlerinin her iki milletin âli menfaatlerine uygun olarak, dostluk ve kardeşlik esasları dairesinde inkişaf ettirilmesinin mümkün olacağını düşünüyor, her halükârda bize taalluku nisbetinde bunu sağlamak için elimizden geleni yapmaya kararlı bulunuyoruz.

Bu arada bir cihete de temas etmeliğimiz faydalı olacaktır. Irak'ın Türk soyundan vatandaşları, Irak Cumhuriyetine karşı en samimi sadakat duygularıyla bağlı buldukları halde, her nedense, sakıt rejim tarafından meselâ Kürtlere nazaran dîn (aşağı düzeyde) bir muameleye tâbi tutulmuş, hatta çeşitli şekillerde ezilmelerine göz yumulmuştur. Yeni rejimin Türkiye ve Irak bakımından ayrıcı değil birleştirici ve müspet bir unsur teşkil etmesi gereken Türk soyundan vatandaşlarına karşı şimdiye kadarki farklı muameleye son vermesini, kendilerine şefkatle muamele etmesini temenni ediyoruz.

Zatı âlinizin de Hariciye Vezirinden derhal randevu rica ederek, imkânın müsaadesi nispetinden yukarıdaki esaslar dahilinde konuşmanızı ve neticenin iş 'arını (sonucunun bildirilmesini) rica ederim."²⁷

Türkiye, Irak Türklerinin arka plana itilmesini kabul etmiyordu. Irak'ta Kürtler ile Türkmenler eşit düzeyde idi ve öyle kalmalıydı. Abdülkerim Kasım rejiminde bu eşitlik bozulmaya çalışılmıştı, Türklere yapılan bu haksızlık düzeltilmeliydi. Türkiye, yeni rejimden bunu bekliyordu. Türkiye, bu beklenti içinde, Abdüsselam Arif rejimini tanıdığını açıklıyordu.

"Kürtlere Tanınan Haklar Türkmenlere de Tanınmalıdır": Türkiye, Irak'tan Türkmenler için eşitlik istiyor

²⁷ DBA- TC Dışişleri Bakanlığı'ndan Bağdat Büyükelçiliğine tel. 11.2.1962, No. 21 & Şimşir, Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler, s. 140-141.

Yine İsmet İnönü'nün başbakanlığı sırasında, 13 Haziran 1963 günü, Dışişleri Bakanlığından Türkiye'nin Bağdat Büyükelçiliğine özetle şu talimat gönderildi:

"Ankara'daki Irak Büyükelçisi, Kuzey Irak'ta, asayiş sağlandıktan (Barzani ayaklanması bastırıldıktan) sonra, ademi merkezîyet rejimi uygulanacağını ve Kürtçe eğitim yapılacağını açıkladı. Gazetecilerin bir sorusu üzerine Büyükelçi, 'Irak Türkleri ile ilgili olarak hükümetimiz tarafından bir çalışma yapılmaktadır. Türklerin de Kürtler gibi ademi merkezîyet ve umumi valilik sistemlerinden faydalanmaları sağlanacaktır' dedi. Ancak Türklerin nüfusunun Türklere göre az olduğunu da söyledi.

*Bakanlığımız bu konuda bir açıklama yaptı. Irak Hükümetinin, bütün azınlıkların eşit haklardan yararlanacakları sözü gerçekleşmemiştir. Irak Hükümetinin, ademi merkezîyet sistemi çerçevesinde soydaşlarımıza da ayrı bir muhafızlık (bölge) verileceği yolundaki sözünün Irak Dışişlerine acele hatırlatılması ve Türk azınlığının her türlü hak ve hukukunun güvence altına alınmasında büyük önem verdiğimizizin belirtilmesini rica ederim."*²⁸

Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi, Ankara'nın "büyük önem verdiği" bu konu üzerinde bizzat en yüksek düzeyde girişimde bulunacağı yerde, müsteşarını Irak Dışişleri Bakanlığına gönderdi ve Ankara'ya şu cevabı verdi:

*"Irak Dışişleri Bakanlığı Siyasi Daire Reis Vekili, müsteşarımıza, ademi merkezîyet projesinin uygulanacağını, Irak'ın altı muhafızlığa ayrılacağını, Süleymaniye muhafızlığında Arapça ve Kürtçenin resmi dil olacağını, Türk-İrak dostluğunun ise şarta bağlanmaması gerektiğini söylemiştir. Müsteşarımız, Ankara'daki Irak Büyükelçisinin Irak Türkleri hakkında söylediği sözleri ve Türklere de ayrı bir muhafızlık verileceği yolunda evvelce verilmiş olan sözlerini sormuştur. Daire Reis Vekili bu konuda bir cevap veremeyeceklerini söylemiştir."*²⁹

Ankara Israrlı

Büyükelçinin bu cevabı, Ankara'yı hoşnut etmedi, hatta kızdırdı. Irak'ta Kürtlere özerklik verilecekse, Türkmenlere de verilmeliydi. Bu pek önemli konuda Büyükelçinin bütün ağırlığını koymasına gerekirdi.

²⁸ DBA-T.C. Dışişleri Bakanlığında Bağdat Büyükelçiliğine tel, 13.6.1963, No. 76 'dan, Şimşir, *Türkmenler*, s. 144-145.

²⁹ DBA, T.C. Bağdat Büyükelçiliğinden Dışişlerine tel, 17.6.1963, No. 172'den Şimşir, *Türkmenler*, s.145.

Büyükelçi böyle yapmayı işi müsteşarına havale etmişti. Bunun üzerine, büyükelçiye, uyarı niteliği de taşıyan şu ikinci talimat gönderildi:

"1- Irak'taki soydaşlarımıza diğer azdıkları eşit haklar tanınması meselesinin, konuya verdiğimiz ehemmiyet dolayısıyla, bundan böyle bizzat Zati Devletleriyle Irak Hariciye Veziri arasında görüşülmesinin daha muvafık olacağı müteale edilmektedir. Bu itibarla, Irak Hariciye Veziri ve Vezaret ilgilileri Büyükelçiliklerine verilen metinleri tetkik ettikten sonra da aynı ifadeleri kullanmaya devam eyledikleri takdirde, bu ifadelerin, taraftı devletlerinden 2. maddede maruz şekilde Haziriciye Vezirine izah olunması uygun görülmüştür:

2- İdare sisteminde bazı değişiklikler yapmanın ve mahalli hususiyetlere göre gerekli tedbirler almanın Irak Hükümetinin dahili işlerinden madut olduğu izahatını varestedir. Diğer taraftan, iki memleket arasında iyi münasebet ve işbirliği esaslarını kurarken bunları şarta bağlamayı da düşünmedik. Ancak, beş yüz bini müteceviz ırkdaşımızın yaşadığı bir memlekette yapılacak idari değişikliklerden ve ademi merkezîyet sistemi içinde aynı muntıkada yaşayan diğer azınlıklara tanınacak haklardan kendi soydaşlarımızın da benzer derecede istifade ettirilmesini talep eylemenin, gelişmekte olan iyi komşuluk münasebetleri ve işbirliği siyasetinin gözle görülebilecek en büyük bir tezahürü olacağını belirtmeyi de lüzumlu addetmekteyiz. İstedığımız, lisan, tahsil, sosyal yenilikler, idari değişiklikler ve bunlara benzeyip de Kürtlere tanınacak birçok hakların soydaşlarımıza da aynen tanınmasıdır. Irak Hükümetinin de bu görüşlerimizi anlayışla karşılayacağından ve bundan evvelki temaslardaki vaadlerini hatırlayarak Iraklı Türklere de diğer azınlıklara tanınan her türlü hakkı tanıyacağından şimdiden emin bulunmak istiyoruz. İrkdaşlarımıza bu hakların tanınmamasını, bu mevzuda çok hassas olan umumi eskârımıza ve parlamentomuza izah etmek çok güç olacaktır.

3- Irak'taki Türklere de Kürtlere eşit hakların tanınması ve bu konuda gerekli talimatın şimdiden sağlanması hususundaki gayretlere, muhatapları infiale sevk etmeyecek bir üslupla fakat ısrarla devam olunmasını ve neticeden Bakanlığımıza bilgi verilmesini rica ederim."³⁰

Bu talimat üzerine Büyükelçi Turgay, 27 Haziran 1963 günü Irak Dışişleri Bakanı ile görüştü ve Irak'ta Kürtlere tanınacak hakların Türklere de tanınmasını istedi. Bakan düzeyindeki bu girişimi Ankara'ya Özetle şöyle teleldi:

³⁰ DBA, T.C. Dışişlerinden Bağdat Büyükelçiliğine tel, 21.6.1963, No. 81'den Şimşir, Türkmenler, s. 146-147.

“Irak Türkleri konusunu Dışişleri Bakam ile görüştim. Bakanın söyledikleri özetle şunlardır: Irak Hükümetinin prensibi hiçbir azınlığa özel haklar tanımamaktır. Kürtler konusunda bazı özel tedbirler almak zorunlu olmuştur. Ancak ademi merkezîyet uygulanacak değildir. Kürtlerin, diğer unsurları kaçırıp kendi bölgelerini genişletme planına karşı bir plan uyguluyoruz. Türklere ayrı haklar tanımak onları diğer unsurlardan tecrit eder, onların lehine olmaz. Onları felâketlerden korumak için önlemler alıyoruz. Bakan, bir taahhüde girmiyor.”³¹

Bu cevap Ankara’yı tatmin etmedi. Irak Hükümeti katında girişimler sürdürüldü. Bu arada Bağdat’ın sivil hükümeti Kürtlerle görüşmeye karar vermişti. Anlaşılan Kürtlerle pazarlığa girişecekti. Irak Devrim Konseyi Başkanı Abdüsselam Arif, Baasçılardan oluşan bu sivil hükümeti, 18 Kasım 1963 günü bir iç darbeyle attı. Kürtlerle görüşmelerin durduğu yolunda haberler çıktı.

Girişimler devam etti...

Beş yıl sonra...

Üst düzey ziyaretler...

1966-1970 yıllarında Türkiye ile Irak arasında, arka arkaya üst düzey ziyaretler yapıldı. Türkiye’de AP iktidarı vardı. İsmet İnönü muhalefet lideriydi. 7-11 Şubat 1966 tarihlerinde Irak Dışişleri Bakanı **Adnan Paçacı** Türkiye’yi ziyaret etti; 13-16 Nisan 1966’da Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil bu ziyareti iade etti.

3-6 Temmuz 1966 tarihlerinde Irak Başbakanı **Abdurrahman El-Bazzaz** Türkiye’yi ziyaret etti; 20-24 1967’de Başbakan Süleyman Demirel Irak’a resmi bir ziyaret yaptı.

27 Nisan-1 Mayıs 1968’de Cumhurbaşkanı **Cevdet Sunay**, Irak Cumhurbaşkanınının **Abdurrahman Arifin** davetlisi olarak Irak’ı ziyaret etti. Bu ziyaretin ardından 17 Temmuz 1968’de Irak’ta yeni bir askeri darbe oldu, Cumhurbaşkanı Abdurrahman Arif devrildi ve İstanbul’a sürgün edildi. General **Hasan El-Bekr**, Irak Cumhurbaşkanı oldu.

Ziyaretler devam ediyordu. 12-17 Şubat 1969’da Irak Dışişleri Bakanı **Abdülkerim El-Şeydi** Türkiye’yi ziyaret etti; 10-13 Temmuz 1970’de Dışişleri Bakanı **Çağlayangil** bu ziyareti iade etti...

³¹ DBA- T.C. Bağdat B. Elçiliğinden Dışişlerine tel, 27.6.1963, No. 190.

Derken... Türkmenler yok sayılıyor...

Bu arada Mart 1970'de hazırlanmakta olan yeni Irak anayasasında Kürtlere kültürel özerklik tanınacağı, Türkmenler ise esamisinin bile okunmadığı haberleri çıktı. Dışişleri Bakanı **İhsan Sabri Çağlayangil** Irak ziyaretinden yurda döner dönmez, 16 Temmuz 1970 günü yeni Irak anayasası yürürlüğe kondu.

Yeni Irak Anayasasının 5. maddesi, Irak halkının Araplardan ve Kürtlerden oluştuğunu belirtiyor. Fakat Irak Türklerinin (veya Türkmenlerin) adını bile anmıyor, sadece Irak birliği içinde "bütün azınlıkların" kanunî haklarının onaylandığı kaydediliyordu.

Anayasanın 7. maddesi, Irak'ın resmî dilinin Arapça olduğunu, bunun yanı sıra Kürtçenin de Araçça ile birlikte 'Kürt bölgelerinde' resmi dil sayıldığını hükme bağlıyor.³²

Yani yeni Irak Anayasası, Kürtleri, Irak halkını oluşturan iki halktan biri sayıyor, bir Kürt bölgesinin varlığını ve bu bölgede Kürtçenin resmi dil sayılmasından söz ediyor, fakat Irak'ta Kürt nüfusa yakın bir nüfusa sahip köklü Türk (Türkmen) kitlesin, Türk bölgesinin ve Türk dilinin adlarını bile anmıyor. Türkmenleri adeta yok sayıyor.

Bu, Irak Türklerine karşı birinci büyük haksızlıktır ve o güne kadar Türkiye'nin izlediği politikaya taban tabana zıttır. Kabul edilemez.

Dahası: Türkmenler yok sayıldığı gibi, Türkmen bölgesi de yutulmak istendi.

Araplar Kerkük'e Göz Dikiyor

Yeni Irak Anayasası, Irak'ta bir 'Kürt bölgesi'nden söz ediyordu. Neresiydi bu bölge? Bölgenin sınırları neydi, nerelerden geçiyordu, hangi kentleri, köyleri içine alıyordu? "Kürt bölgesi"nin neresi olduğu hesapça halka sorulacaktı. 26 Ekim 1970'te bir plebisit yapılması öngörülmüştü.

Tam bu plebisit öncesinde hem Araplar, hem Kürtler Kerkük'e göz diktiler. Bir yandan Kürt peşmergeler, diğer yandan Baas yöneticiler kolları sıvadılar. Irak hazinesi kesenin ağzını açtı. Bir çırpıda 50 bin kadar Arap ailesi Kerkük bölgesine üşüştü. Bunlara 180 bin dönüm toprak dağıtıldı. Bu bölgeye yerleşen her Arap göçmene, hibe olarak, 10 bin dinar (33 bin Amerikan doları) verildi, taşınma masrafı olarak da 5 bin dinar daha ödendi. Ayrıca bölgenin yerlisi olan Türkmenlerden arsa

³² Ömer Turan, "Irak Anayasasında Azınlık Hakları", *Avrasya Dosyası*, İlkbahar 1996, s. 28-29

satın alıp inşaat yaması için her Arap göçmene 10 bin dolar veriliyordu. Bölgedeki Türk topraklarının, taşınmaz mallarının Araplar tarafından ele geçirilmesi de özendirilip desteklendi. Buna karşılık Türkmenlerin birbirlerine taşınmaz mal satmaları veya almaları engellendi ve yasaklandı. Arap göçmenlerin işsiz kalmamaları için önlemler alındı...³³

Kürtler de Kerkük'ü Yutmak Peşinde

Kürtler de kendi bölgelerini genişletmek için geceyi gündüze kattılar. Baasçılar gibi Barzani Kürtleri de fethettiler. Onların da ilk hedefi Kerkük idi. Yalnız yöntemleri biraz değişti. Baasçı Araplar topluca cepheden saldırırken, silahlı Barzani Kürtleri parti parti Kerkük'e sızma yolunu yeğ tuttular. İlk çırpıda o yöredeki Abdullah Tepesi, Rahimava, İskân, Şorca gibi yerleri ya da semtleri tuttular. Silah zoruyla Kürt bölgelerinde denetimi ele geçirmeye yöneldiler. Kendi idarelerini kabul ettirmeye başladılar. Hanekin, Kifri, Kartepe, Kümbetler, Kızılyar, Yayçı kasabalarında Türkçe eğitime engel oldular. Erbil, Hanekim ve Kifri'de Türkçe konuşulmasını bile engellediler ve bu yüzden olaylar çıktı. Ayrıca Kerkük şehri 3000 kadar Kürt peşmergenin ablukası altına alındı...Mustafa Barzani de yüksekten atıp tutuyordu: *"Yapılacak nüfus sayımında bir tek Kürt bile çıksa Kerkük Kürt olacaktır...Şimdi biz Kerkük'ü istiyoruz."*³⁴

Türkmenler Nüfustan Hepten Silinmek İsteniyor!

Kuzey Irak'taki Kürt Özerk bölgesinin sınırlarını belirlemek amacıyla 1970 yılında yapılması öngörülen nüfus sayımında Türkmenler, akıl almaz bir haksızlık karşısında daha kaldılar. Soydaşlarımız sayımda Türk (Türkmen) olduklarını bildiremeyecekti; ya "Arap" ya da "Kürt" olduklarını belirteceklerdi.! Başka seçenekleri yoktu. İki şıktan birini seçmek zorundaydılar: Ya Arap olacaktı, ya da Kürt! Ya Baasçıların yanında yer alacaktı ya da Kürt aşiretlerine katılacaktı.

Birbirleriyle kıyasıya boğuşan Baas ve Barzani, Türkler söz konusu olunca ele ele vermiş, Türklere karşı sanki bir "kutsal ittifak" kurmuşlardı. Akılları sıra Türkmen toplumunu iki koldan kısıp alıp boğacaklardı. Türklere dönüp "kırk katır mı, kırk satır mı" istersin der gibi, buyur, beğen beğendiğini diyorlardı. Ya Arap ol ya da Kürt, başka yolun yok. Anayasada "unutulan", coğrafyadan silinmek istenen Irak Türkleri, tarihten da kazınacaktı, hayattan da! Irak Türkleri bundan böyle

³³ Saatçi, Irak'ta Türk Varlığı, s. 231 -232.

³⁴ *Ibid.*, s. 232-233.

nüfus kayıtlarında görünmeyecek, hepten yok sayılacaktı ki, ilerde hak istemeye kalkışmasınlardı. Bu dahiyane tezgâh, Baascılar ile Barzanilerin kafasından çıkmıştı.

Irak'taki soydaşlarımıza reva görülmek istenen böylesine bir haksızlık 87 yaşındaki İsmet Paşa'yı da isyan ettirdi!

İsmet Paşa Kükrüyor

İsmet İnönü, öteden beri şunu savunuyordu. Irak'ta, Kürtlere tanınan hakların aynısı Irak vatandaşı Türklere de tanınmalıydı. Bu konuda Türkiye, İnönü'nün Başbakanlığı sırasında, Bağdat Hükümeti katında birçok girişimde bulunmuştu. Kürtlere kültürel haklar verilirse Türklere de verilmeliydi. Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerlerde Kürtçe eğitime izin verilirse, Türklerin çoğunlukta olduğu Kerkük gibi yerlerde de Kürtçe eğitim yapılabilirdi. Kürtlere bir özerk bölge ayrılacaksa Türklere de ayrılmalıydı. Her bakımdan Kürtler ile Türkler eşit tutulmalıydı. Türkler Kürtlerden daha aşağı düzeyde muamele görmemeliydi. 16 Temmuz 1970 tarihli Irak Anayasası'nda Kürtlere yer verilirken Türklerin "unutulmuş" olması kabul edilemezdi. Hele Irak'ta Türklerin haritadan ve nüfustan silinmek istenmesi, sineye çekilebilecek bir şey değildi. Türk kamu oyu bu konuda tepkiliydi. Türk Hükümeti tepkiliydi. Ana muhalefet partisi CHP'nin Genel Başkanı İsmet İnönü de için için tepkiliydi.

İsmet İnönü, 21 Ocak 1971 günü, Mecliste, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'i kabul etti. Dış politika, Irak'la ilişkiler ve Kerkük Türkleri hakkında ayrıntılı bilgi aldı. İnönü, bir saat süren bu görüşmeden sonra, gürlendi; basına aşağıdaki demeci verdi:(Dikkatle okuyalım):

"Irak'la yakın dış politika münasebetlerimiz, Kerkük Türkleri üzerinedir. Kerkük Türkleri, Irak idaresinin yeni şeklini almasında, bir aralık, bizi çok endişeye düşüren garip bir vaziyet karşısında kalmışlardır. Güya seçim yapıldığı zaman anadillerinin ne olduğunu seçim belgesine yazdıramayacaklar, Türk olarak yazdıramayacaklardı. Ya Arabız diyecekler, ya Kürdüz diyecekler. Irak'ta milliyet olarak, asırlardan beri devam eden köklü bir Türk toplumu vardır. Bunların buldukları hükümete karşı, münasebetlerini güçleştirecek bir vaziyette bulunmalarını hiçbir surette istemeyiz. İstemedik, bugünkü hükümet de istemiyor. Bunlar, her memlekette kabul olunan vatandaşlık hakkından istifade etsinler, başka bir dilediğimiz yok. Böyle, seçimle varlıklarını inkârâ götürecek bir usulü, komşu devletin kabul edeceğine ihtimal vermiyoruz. Şimdiye kadar böyle birçok sözler edildi. Fakat, komşu devletin böyle bir uygulamaya razı olmadığı görüldü ve olmayacağını

zannediyoruz. Bu esaslı bir meseledir. Bu durum, oradaki Türk halkı aleyhine, Türk halkı aleyhine, Türk azınlığı aleyhine işler bir istikamete gelmemiştir.”³⁵

İsmet Paşa, yaşayan bir tarihti. Kerkük için de en az elli yıldır zihin yoran, boğuşan bir devlet adamı, bir eski başbakan ve cumhurbaşkanı. Paşa, 1922-23 Lozan Konferansı'nda İngiltere başdelegesi Lord Curzon'la boğuşmuş, Musul için diplomatik bir savaş vermişti. Ne demişti paşa orada ? : “On bir yüzyıldan beri... Musul ve Bağdat'ın kuzeyine kadar uzanan bölge, aralıksız Türklerin olmuştur” demiş, dostu düşmana tarih öğretmişti. Evet, on bir yüz yıldan beri, yani Osmanlı'dan da önce, Selçuklu'dan da önce Kerkük Türktü. Abbasi Halifeleri zamanında da, Atabey Türk Hanedanı, Artuk'lar hanedanı dönemlerinde de oraları hep Türktü, oralarda bağımsız Türk devletleri kurulmuştu...

Güngörmüş **İsmet Paşa**, şimdi, Irak'ın yeni yetme Baas politikacılarına da Kuzey Irak'ın başıbozuk Kürt aşiretlerine de tarih dersi veriyor, bir mesaj veriyor. Onun sesine kulak vermeli. Ne diyordu paşa: “*Irakla yakın dış politika münasebetlerimiz Kerkük Türkleri üzerindedir*” diyor. Yani, Türkiye'nin komşu Irak'la ilişkilerinde biri öncelik Kerkük Türkleridir. İlişkilerin, esası, temeli budur. Kerkük Türklerini hesaba katmadan, iki ülke arasında sağlam ilişkiler geliştirilemez. Bağdat Hükümeti, Türkiye ile sağlıklı ilişkiler kurup geliştirmek niyetindeyse Irak Türklerin unutmamalı, ihmal etmemelidir. İki ülke arasındaki ilişkilerin barometresi Kerkük Türkleridir. Irak Türk toplumunun durumu iyileşirse, iki ülke arasındaki ilişkiler der iyileşir, tersini düşünmemelidir.

İsmet Paşa devam ediyor: “*Irak'ta, diyor, milliyet olarak, asırlardan beri devam eden köklü bir Türk toplumu vardır. “Yüzyıllardır varlığını sürdüren bu toplum ayrı bir milliyettir; ‘Arap’ değil, ‘Kürt’ değil; bir Türk toplumdur. “Bir aralık Irak Türk toplumu ‘garip bir vaziyet’ karşısında kaldı. Güya seçim belgelerinde Türk olduklarını yazdıramayacaklar, ya Arabız diyecekler, ya Kürdüz diyeceklerdi. “Bu durum Türkiye’yi endişeye düşürdü. Böyle şey olmaz, olamaz! Çünkü bu, Kerkük Türklerinin varlığını inkâr etmek anlamına gelir. İsmet Paşa, komşu Irak hükümetinin böyle bir usulü kabul edeceğini hiç sanmadığını belirtiyor ve Baas politikacılarını da Kürt aşiretlerini de uyarıyor:*

“*Bu esaslı bir meseledir*”.

³⁵ Ulus gazetesi, 21 Ocak 1971; Saatçi, op.cit., s. 236-237.

“Sonuç” Yerine Bugünkü Manzaraya Bakınca....

Türkiye-İrak ilişkilerinin bugünkü durumu, bu araştırmanın dışındadır. Bugünkü manzara iç karartıcı olabilir. Yine de “sonuç” yerine, birkaç noktaya kısaca değinelim. 1970’lerden 2008’e atlayarak, bugünkü manzaraya şöyle bir göz atınca, hüznle gördüğümüz şudur:

Atatürk ve İsmet İnönü’nün Irak politikası temelinden kaymış ve yıkılmıştır.

Bu politikanın temeli iki sütuna dayanıyordu:

- (i) Türkiye-İrak sınır güvenliği ve
- (ii) Irak’taki Türkmenlerin güvenliği ve Kürtlerle eşitliği

Türkiye ile Irak arasında iyi komşuluk da dostluk da bu iki sütun üzerine bina edilmişti. Bu temel sütunların her ikisi de bugün çökertilmiş, yıkılmış bulunmaktadır.

Türk-İrak sınır güvenliğinden eser kalmamıştır

Atatürk ve İsmet İnönü zamanında hem Türkiye hem Irak, sınır güvenliği üzerine beraberce titiyorlardı. Sınır güvenliği konusu veya kaygısı, Irak’la yapılan ikili antlaşmalarda, Saadabad Pakti’nda ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında, Türkiye-İrak ilişkilerinin baş sırasında yer alıyordu. Her iki taraf, sınır bölgesini bir dostluk ve barış kuşağına dönüştürmek için ellerinden gelen çabayı harcıyordu.

Bugün ise Türk-İrak sınırının öte tarafı Türkiye’ye karşı bir düşmanlık üssüne dönüştürülmüş bulunmaktadır. PKK çeteleri sınırın Irak tarafında üslenmekte, donatılmakta ve dalga dalga Türkiye’ye saldırılmaktadır. Irak tarafının ya da Kuzey Irak Kürt gruplarının bu hareketi, Türkiye sınırlarının dokunulmazlığına, Türkiye’nin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne açık bir saygısızlık, bir saldırdır: Daha açıkçası, Türkiye’ye karşı düpedüz bir husumettir, düşmanlıktır. Bunun başka adı yoktur.

Irakla iyi komşuluk da dostluk da tarihte kalmıştır

Atatürk ve İsmet İnönü’nün titizlikle oluşturdukları sınır güvenliğinden bugün eser kalmamıştır. Dolayısıyla iyi komşuluktan da eser kalamamıştır. Türkiye-İrak dostluğu ise tarihte kalmıştır, sadece tarihi bir hâtıradır. Ortak sınırimızın Irak tarafı bugün bir dostluk kuşağı değil, bir “düşman bölgesi” durumundadır.

Kürtlerle Türkmenler arasındaki eşitlikten de eser kalmamıştır.

1970'lere gelinceye kadar, Irak'ta, Kürtlerle Türkmenlerin durumları, birbirine aşağı yukarı eşitti. Türkiye, bu eşitliğin bozulmamasını istiyor ve eşitliğin devam etmesi için girişimlerde bulunuyordu. Kürtlere bir hak, bir ayrıcalık tanınacaksa, aynı haklar Türkmenlere de tanınmalıydı.

Bazı bölgelerde Kürtlere Kürtçe eğitim hakkı mı bağışlanacak? Türkiye, aynı hakkın Türkmenlere de tanınması için girişimlerde bulunuyordu. Türkmenlerin yoğun olduğu yerlerde Türkçe eğitim serbest olmalıydı. Kuzey Irak'ın bir bölgesinde Kürtlere özerklik mi verilecek? Öyleyse Türkmenlere de bir özerk bölge verilmeliydi...1973-74 yıllarında, yani İsmet İnönü'nün başbakanlığı döneminde Türkiye bu konularda üstüste diplomatik girişimlerde bulunmuştu. 1970 yılına kadar Kuzey Irak'ta Türklerle Kürtlerin statüleri aşağı yukarı eşitti, birbirine paraleldi. Sonra makas açıldı, yıldan yıla daha da açılarak bugünlere gelindi.

1970'lerde Kürtler lehine fark gözetilmeye başlandı: Baas Partisinin hazırladığı 1970 anayasası Irak'ın **iki milletli** bir devlet olduğu, Araplar ve Kürtlerden oluştuğu, Irak'ın resmi dilinin Arapça olduğu, fakat Kürtlerin yoğun olduğu bazı bölgelerde Kürçe'nin de resmi dil olarak tanındığı hükme bağlandı. **Türkmenler ise "unutuldu"**. Kürtlerle Türkmenler arasında yaratılan bu fark, Türkmenler zararına yıldan yıla açıldı ve Kuzey Irak'taki Kürt aşiretleri özerkliği de aşarak devletleşmeye doğru giderken, Türkmenler Kürt bölgesinde bir azınlık derekesine düşürüldü.

Kerkük, kabaca girişimlerle göz göre göre Kürtleştiriliyor ve Türkmenler tarihten de, haritadan da, hatta nüfustan de silinmek isteniyor. 1200 yıldan beri Türk yurdu olan Kerkük, dağdan inan Kürtlerin istilâsına uğramıştır. Türkmenlerin güvenliği, hatta varlığı tehlikede görünmektedir.

KRONOLOJİ I
MUSUL KRONOLOJİSİ (1918-1926)

30 Ekim 1918

Mondros Mütarekesi imzalandı (Bu tarihte Musul şehri ve Musul vilayetinin önemli bir bölümü Türkiye'nin elinde bulunuyordu).

15 Kasım 1918

İngiltere, Musul Vilâyetini işgal etti (İşgal, Mütareke Anlaşmasının, "Müttefikler, güvenliklerini tehdit edecek bir durum ortaya çıkınca, herhangi bir stratejik yeri işgal hakkına sahip olacaklardır" diyen 7. maddesine dayandırıldı).

28 Ocak 1920

Osmanlı Millet Meclisi, gizli oturumunda Misakı Milli'yi kabul etti. (Misakı Milli, 30 Ekim 1918'deki mütareke sınırını, Türkiye sınırı olarak kabul etmişti ve dolayısıyla Musul Vilâyeti de Türkiye sınırları içinde sayılıyordu).

3 Kasım 1922

Ankara Hükümeti, Lozan Barış Konferansına Başdelege seçilen İsmet Paşaya Türkiye-İrak sınırı hakkında şu talimatı verdi: "**Irak sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul livaları istenecek, konferansta başka bir durum ortaya çıkarsa Hükümetten talimat alınacak.**"

20 Kasım 1922

Lozan Barış Konferansı törenle açıldı (Türkiye üç delegeyle konferansta temsil edildi: Başdelege İsmet Paşa; delegeler Dr. Rıza Nur ve Hasan Saka).

26 Kasım 1922

Akşam, İsmet Paşa ile Lord Curzon, başbaşa, Irak sınırını konuştular. İsmet Paşa Musul'u istedi. Curzon reddetti. Tartıştılar. İsmet Paşa, konferansta da Musul vilâyetini isteyeceğini söyledi. Curzon, kesinlikle reddedeceğini tekrarladı.

27 Aralık 1922

Lord Curzon, Musul'dan vazgeçmeyeceklerini bir muhtıra ile İsmet Paşaya bildirdi. İngiltere, savaşta galip olarak Musul'u zaptetmiş ve Milletler Cemiyeti'nden de Irak'ın mandasını almış, bu haklarından vazgeçememiş.

* General Tovvnshend, Musul'u şimdilik bir kenara bırakmayı İsmet Paşaya telkin etti.

30 Aralık 1922

İsmet Paşa, Curzon'un Musul'a ilişkin muhtırasına bir muhtırayla cevap verdi. "Musul meselesi en buhranlı günlerindedir" diye Ankara'ya rapor etti.

5 Ocak 1923

İsmet Paşa, Lozan'da İngiliz Müsteşarı ile Musul sorununu görüştü. İngiliz, Musul şehri dışında toprak ve petrolden pay vermeyi önerdi. İsmet Paşa, Musul'u da istedi. "*Bizim için Musul vatan meselesi, İngiltere için petrol meselesidir*" dedi.

6 Ocak 1923

İsmet Paşa, bir İngiliz aracılığıyla, Musul konusunu görüşmeleri için Londra'ya iki adam gönderdi: "İngilizleri petrolde tatmin edip toprağı iade ettirmeğe çalışacaklar" diye Ankara'ya bildirdi.

12 Ocak 1923

Curzon, Musul meselesini Londra'da halletmeye çalışıyorsunuz diye İsmet Paşaya bir mektupla sitem etti. Paşa cevap verdi.

14 Ocak 1923

İsmet Paşa, "İngilizler bize karşı yine sertleşiyorlar. Amaçları bizi yıldırma ve Musul'dan vazgeçirmek. Barış, Musul üzerinde toplanıyor" diye rapor etti.

17 Ocak 1923

İsmet Paşa: "Lord Curzon'un özel sekreteri, Musul sorununu Lahey Adalet Divanı'na ya da Milletler Cemiyeti'ne götürme fikrini ortaya attı."

19 Ocak 1923

Lord Curzon, ikili görüşmelerle çözümlenemeyen Musul sorununu Lozan konferansına getireceğini bir mektupla İsmet Paşaya haber verdi. İsmet Paşa, cevap vereceğini ve konferansta da Musul'u isteyeceğini Ankara'ya bildirdi.

21 Ocak 1923

İsmet Paşa: "Musul sorunu konferansta açıkça tartışılacak. Curzon, sorunu hakeme havale etmek isteyecek gibi görünüyor. Ben (İsmet Paşa) plebisit teklif edeceğim".

23 Ocak 1923

Lozan Konferansında Musul sorunu görüşüldü. İsmet Paşa uzun bir konuşmayla Musul'un Türkiye'ye geri verilmesini istedi. Türk tezini şu nedenlere dayandırdı: (i) Etnografik nedenler, (ii) Siyasal nedenler, (iii) Tarihi nedenler, (iv) Coğrafi ve ekonomik nedenler ve (v) Askeri ve stratejik nedenler.

İsmet Paşa, Başbakanlığa gönderdiği telgrafta, özetle: "Musul konusunda büyük çarpışma oldu. Benim uzun konuşmama Curzon cevap verdi ve işi Milletler Cemiyeti'ne yollamayı önerdi. Musul'un geri verilmesinde ısrar ettim. Durum ciddidir."

İsmet Paşa, Gazi Paşaya da şunları yazdı: "Son derece bunalımlı bir gün geçirdik. Musul için savaş günü. Çok yorgunum. Üç gün uyumadım. Musul'u düşündüm..."

25 Ocak 1923

İsmet Paşa'dan tel: "Curzon, Musul için Milletler Cemiyeti'ne başvurdu...Askıda beş temel sorun var. Bizim aleyhimizde bir barış projesi verecekler. Bir iki gün bekleyip Lozan'dan ayrılacaklar. Konferansa ara verilmiş olacak. Musul'u Milletler Cemiyeti'ne havale etmek tehlikelidir. Hükümetin görüşü nedir?"

27 Ocak 1923

İsmet Paşa'dan rapor: "Konferansın resmi çalışmaları bitti. Şu sorunlar askıda kaldı: Musul, adli kapitülasyonlar, Trakya sınırı, tazminat ve tamirat. Musul yüzünden mali sorunlar daha da ağırlaştırılmıştır... 'Musul'dan feragat göstererek sulh aramak fikrindeyim."

30 Ocak 1923

Müttefikler, Lozan'da, Türk heyetine ağır bir barış antlaşması projesi sundular. Türkiye'nin reddetmiş olduğu maddeleri de projeye koydular.

31 Ocak 1923

Lozan'daki Türk heyetinin görüşü: "Barışa ulaşabilmek için, Musul meselesinde İngilizlerle bir anlaşma zemini bulmak gerekli. Anlaşma zemini deyince biz özellikle Musul meselesini Türkiye ile İngiltere arasında halletmek şeklini tercih ediyoruz."

4 Şubat 1923

Lozan'da Türk heyeti, karşı tekliflerini Müttefiklere ilettiler.

Lozan Konferansına ara verildi.

7 Şubat 1923

İsmet Paşa Lozan'dan ayrıldı. (Yunanistan'dan geçmemek için, Lozan-Bükreş-Köstence üzerinden yolculuk yaparak 16 Şubatta İstanbul'a gelebildi).

19 Şubat 1923

İsmet Paşa Ankara'ya döndü.

21 Şubat 1923

İsmet Paşa, TBMM'nin gizli oturumunda Lozan Konferansı hakkında bilgi verdi: "Musul büyük bir sorun olarak askıda kaldı" dedi. Hükümetin, Musul anlaşmazlığının bir yıl içinde Türk-İngiliz görüşmeleriyle çözümlenmesi, çözümlenemezse Milletler Cemiyetine başvurulması yolunda Müttefiklere bir öneride bulunmayı düşündüğünü bildirdi. Bazı milletvekilleri bu görüşe tepki gösterdiler. Bir yıl ertelenince Musul'un kaybedileceği, Misakı Milli'den sapılmış olacağı söylendi.

Başbakan **Rauf Bey** de, "Musul meselesi doğu vilâyetleri meselesidir, doğu vilâyetleri meselesi Türkiye meselesidir. Doğu vilâyetleri tehlikeye düşerse, Türkiye tehlikeye düşer" dedi. Ancak, bir yıl ertelemekle Musul'un kaybedilmiş olmayacağını savundu.

Mustafa Kemal Paşa da şunları söyledi: "*Musul meselesinin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya ertelemek, ondan vazgeçmek demek değildir. Belki bunun sağlanması için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamanı beklemektir...Fakat bugün Musul meselesini halletmek istediğimiz vakit bu meselede karşımızda yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır... Musul meselesini bugünden halledeceğiz, Ordumuzu yürüteceğiz, bugün alacağız dersek bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen son bulacağına kani olamayız. Şüphesiz orada bir harp cephesi açmış olacağız. Yani bunu ayrıca mevzubahis etmek isterseniz mahzurlar kendi kendine meydana çıkar...*"³⁶

³⁶ Atatürk'ün Meclis'teki bu konuşmasının biraz sadeleştirilmiş metni için bkz; Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 15 (1923), Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s.156-160.

2-6 Mart 1923

Musul sorunu TBMM'nin gizli oturumlarında uzun uzun tartışıldı. Milletvekilleri, "Musul elden gidiyor!" diye ayağa kalktılar, Hükümeti sert biçimde eleştirdiler. Ergani milletvekili Emin Bey, "Musul'u satıyorlar!" diye bağırdı. Başbakan Hüseyin Rauf Bey (Orbay), eleştirilere cevap verdi: "Musul'un elimizden çıkması ortak vatanımız için büyük bir tehlikedir, kanaati vardır...Musul'u behemehal alacağız fikrinde ısrar edersek, mutlaka ordu ile almak imkânı vardır. Çünkü bunu siyasetle almak imkânı olmadığına delegasyonumuz kani olmuştur ve bize izah edilince biz de kani olmuşuzdur" diye konuştu.

8 Mart 1923

İsmet Paşa, barış antlaşması hakkında Türkiye'nin karşı önerilerini İtilâf Devletlerine gönderdi. Bu önerilerde Türkiye-Irak sınırı, yani Musul sorunu şöyle yer aldı: "*Türkiye ile Irak hakkındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyetine gönderilecektir.*"³⁷

24 Temmuz 1923

Lozan Barış Antlaşması törenle imzalandı. Antlaşmada Musul sorunu veya Türkiye-Irak sınırı şöyle yer aldı (Md. 3, fıkra 2): "*Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen süre içinde iki Hükümet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir. Sınır konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler.*"³⁸

19 Mayıs 1924

Musul konusunda Türk-İngiliz görüşmeleri İstanbul'da başladı. Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasında yapıldığı için "Haliç Konferansı" olarak bilinen bu görüşmelerde Türkiye'yi TBMM Başkanı Fethi (Okyar), İngiltere'yi de Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Percy Cox temsil etti. Fethi Bey, Türk tezini savunarak Musul Vilâyeti'nin Türkiye'ye katılmasını istedi. İngiliz delegesi Cox ise, Nesturilerin

³⁷ Lozan Barış Konferansı. Tutnaklar Belgelerr (Çeviren: Seha L. Meray), A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1969, Takım I, Cilt 4, s. 29.

³⁸ Ibid., Takım II, Cilt 2, s. 4.

yaşadığı Hakkâri ilinin Irak'a katılmasını istedi ve İngiltere'nin anlaşamaya niyeti olmadığı, sorunu Milletler Cemiyeti'ne götürmeyi amaçladığı anlaşıldı.

5 Haziran 1924

Musul konusunda 19 Mayıs'ta İstanbul'da başlayan Türk-İngiliz görüşmeleri, bir sonuca varılmadan sona erdi.

6 Ağustos 1924

İngiltere, tek tarafı olarak, Musul sorununu Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürdü.

7 Ağustos 1924

Hakkâri bölgesinde Nesturi ayaklanması çıktı. İngiliz uçakları Nesturi isyancılarına havadan destek verdi.

20 Eylül 1924

Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul sorununu görüşmeye başladı. Türkiye'yi temsil eden **Fethi Bey (Okyar)**, etnik, tarihi, siyasi ve stratejik nedenlerle Musul vilâyetinin Türkiye'de bırakılması gerektiğini savundu. Musul'un kaderini belirlemek için bölgede bir plebisit yapılmasını istedi. İngiltere'yi temsil eden Adalet Bakam **Lord Palmoor** ise, sorunun, Türkiye-Irak sınırının çizilmesi sorunu olduğunu ve sınırların plebisitle çizilemeyeceğini söyledi. Milletler Cemiyeti'nin bir komisyon kurup Musul'a göndermesini istedi.

30 Eylül 1924

Milletler Cemiyeti Meclisi, Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen, Musul sorununu inceleyecek üç kişilik bir komisyon kurmaya karar verdi ve komisyon üyelerini şöyle belirledi: Macaristan eski Başbakanı **Kont Teleki**, İsviçre'nin Bükreş Elçisi A. **Virsen** ve Belçikalı emekli albay A. **Poulis**.

29 Ekim 1924

Türk ve İngiliz birlikleri arasında sınır çatışmalarının başlaması üzerine, Milletler Cemiyeti Meclisi Brüksel'de toplanarak Musul'u Hakkâri'den ayıran eski vilâyet sınırını Türkiye ile Irak arasında geçici bir sınır olarak kabul etti ve buna uyulmasını istedi. (Brüksel toplantısında belirlendiği için "Brüksel Hattı" olarak da anılan bu sınır çizgisi, çok az farkla bugünkü Türkiye-Irak sınırıdır).

4 Ocak 1925

Musul sorununu incelemek üzere Milletler Cemiyeti'nce atanan Üçlü Komisyon, Ankara'ya gelip temaslarda bulundu.

16 Ocak 1925

Milletler Cemiyeti Komisyonu Ankara'dan Bağdat'a gitti. Türkiye adına eski ordu Müfettişi **Cevat Paşa** da Komisyona eşlik ediyordu ve paşanın yanına yardımcı uzmanlar da verilmişti.

27 Ocak 1925

Milletler Cemiyeti Komisyonu Bağdat'tan Musul'a geçti. Yerli halkın Cevat Paşa'yı coşkun gösterilerle karşılamaları işgalci İngilizleri rahatsız etti ve paşanın yerli halkla temasları engellenmeye başlandı.

13 Şubat 1925

Milletler Cemiyeti Komisyonu Kerkük ve Süleymaniye taraflarında halkın Türkiye'ye mi yoksa Irak'a mı katılmak istediğini anlamaya çalıştığı bir sırada doğu Anadolu'da **Şeyh Said** ayaklanması başladı. Bu ayaklanma (ve daha önceki Nesturi ayaklanması), İngilizlerin ekmeğine yağ sürdü, Türk tezini zayıflattı ve Üçlü Komisyonun kararını etkiledi.

16 Temmuz 1925

Üçlü Komisyon, Musul hakkındaki raporunu Milletler Cemiyeti Meclisi'ne sundu. Raporda, bazı şartlarla **Musul Vilâyeti'nin Irak'a katılmasının uygun olduğu** yolunda görüş bildirildi.

19 Eylül 1925

Milletler Cemiyeti Meclisi, Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen, Lahey Adalet Divanına görüş sormaya karar verdi: Meclisin Musul konusunda vereceği son karar uyulması zorunlu bir karar mı, yoksa sadece bir tavsiye kararı mı sayılacaktı? (Türkiye, sorun hukuki değil, siyasi olduğu için Adalet Divanı'nın bu konuda yetkili olamayacağını savundu ve Divan'a temsilci göndermedi).

21 Kasım 1925

Lahey Daimi Adalet Divanı, Musul Konusunda şu görüşü bildirdi: *"Milletler Cemiyeti Meclisinin, Lozan Andlaşmasının 3. maddesinin 2. fıkrası uyarınca (Musul konusunda) alacağı karar Taraflar için uyulması zorunlu olacak ve Türkiye ile Irak arasındaki sınırın kesinlikle saptandığını gösterecektir..."*

16 Aralık 1925

Milletler Cemiyeti Meclisi, Musul konusunda son kararını verdi: Kararda "Brüksel Çizgisi" Türkiye-Irak sınırı olarak kabul edildi, yani **Musul Vilâyeti'nin tamamı Irak'ta bırakıldı.**

11 Mart 1926

Milletler Cemiyeti Meclisi, tüm Musul vilâyetini Irak'ta bırakan 16 Aralık 1925 tarihli kararın, bu konuda kesin karar olduğunu ilân etti.

KRONOLOJİ II

TÜRK-IRAK İLİŞKİLERİ KRONOLOJİSİ (1926-1970)

5 Haziran 1926

Türkiye ile İngiltere ve Irak arasında Türk-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması (Musul Antlaşması) Ankara'da imzalandı. Antlaşma 18 maddeden ve şu üç bölümden oluşmaktadır: (i) *Türkiye ile Irak arasındaki sınır* (md. 1-5), (ii) *İyi komşuluk ilişkileri* (md. 6-13) ve (iii) *Genel Hükümler* (md. 14-18). Antlaşmanın, Türkiye ile Irak arasındaki sınırı ayrıntılarıyla tanımlayan bir de Ek'i vardır. Antlaşmanın "İyi komşuluk ilişkileri" başlığını taşıyan ikinci bölümü 10 yıl süreli idi.

7 Haziran 1926

Türkiye Büyük Millet Meclisi, "Musul Antlaşması"ını onayladı (911 sayılı yasa).

18 Haziran 1926

"Musul Antlaşmasının onay belgeleri Ankara'da teati edildi ve antlaşma yürürlüğe girdi:

3 Kasım 1927

Irak Kralı Faysal, Gazi Mustafa Kemal'e sözlü bir mesaj göndererek, Türkiye ile dostluk ilişkilerini geliştirmek istediğini bildirdi.

21 Kasım 1927

Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), ikinci defa Türkiye Cumhurbaşkanlığına seçildiğini bir name ile Irak Kralı Faysal'a da duyurdu.

1 Temmuz 1928

Türkiye, Irak'a bir Daimi Maslahatgüzar atadı. Maslahatgüzar Talat Bey (Kayaalp), Bağdat'ta göreve başladı

28 Eylül 1928

Irak Kralı Faysal, eski Osmanlı subaylarından olan Sabih Beg Nashat'ı Türkiye'ye elçi olarak atadı (Nashat'ın Gazi Mustafa Kemal ile tanışıklığı vardı).

25 Ekim 1928

Türkiye'ye atanan ilk Irak Elçisi Sabih Beg Nashat güven mektubunu Çankaya'da Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e sundu.

29 Ekim 1929

Irak Kralı **Faysal**, Türkiye Cumhuriyeti'nin yıldönümü dolayısıyla Gazi Mustafa Kemal'e kutlama telgrafı gönderdi (**Atatürk**, 4 Kasım'da Krala teşekkür etti).

23 Kasım 1929

İlk Türk Elçisi **Tahir Lütfi (Tokay)** Bağdat'a atandı.

21 Aralık 1929

Irak'a atanan ilk Türk Elçisi **Tahir Lütfi (Tokay)** güven mektubunu Bağdat'ta Irak Kralı **Faysal'a** sundu. (Tokay, 10 yıl Bağdat'ta görev yaptı ve bu görevde iken 1 Eylül 1939'da yaş haddinden emekli oldu).

15 Aralık 1930

T.C. Bağdat Elçisi, Irak Kralı **Faysal'ın** Ankara'yı ziyaret edip Gazi **Mustafa Kemal'e** saygılarını sunmak istediğini Ankara'ya bildirdi.

19 Mayıs 1931

Cumhurbaşkanı **Gazi Mustafa Kemal**, Irak Kralı **Faysal'ın** yaş gününü telgrafla kutladı (Faysal 21 Mayıs'ta Gazi'ye teşekkür etti).

25 Mayıs 1931

Kral **Faysal**, Türkiye'ye gelmek ve Gazi **Mustafa Kemal** ile görüşmek istediğini Ankara'ya duyurdu.

31 Mayıs 1931

Ankara'ya gelip **Atatürk'le** görüşmek isteyen Irak Kralı **Faysal**, Türkiye'ye davet edildi.

4-9 Temmuz 1931

Irak Kralı **Faysal**, Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu ve **Atatürk'ün** konuğu oldu. Irak Başbakanı Nuri Said Paşa ve Maliye Bakanı Rüstem Haydar Bey de bu ziyarette Krala eşlik ettiler.

6 Temmuz 1931

Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal (**Atatürk**), Irak Kralı **Faysal** onuruna Ankara Palas'ta akşam yemeği verdi.

8 Temmuz 1931

Türkiye-İrak Resmi Tebliği Ankara'da yaymlandı.

9 Ocak 1932

Türkiye ile Irak arasında, Ankara'da, üç anlaşma imzalandı: (i) Suçluların geri verilmesi anlaşması, (ii) Ticaret Anlaşması ve (iii) İkamet Sözleşmesi.

30 Mayıs 1932

Irak Krallığı, manda rejiminin sona ermesi dolayısıyla bir deklarasyon yayınladı. Kanun gücündeki bu deklarasyonla Irak Türklerine, okullarda Türkçe eğitim gibi bazı kültürel haklar tanındı ve Kürtlerle Türkmenler eşit tutuldu.

4 Haziran 1932

Türkiye - Irak İkamet Sözleşmesi TBMM tarafından onaylandı (2003 sayılı kanun).

6 Temmuz 1933

Türkiye-İrak İkamet Sözleşmesi yürürlüğe girdi (ve Irak'taki Türkmenler için yararlı oldu).

8 Eylül 1933

Irak Kralı Faysal, İsviçre'nin Bern Şehrinde öldü. Onun 21 yaşındaki oğlu Gazi I (Gaziyülevvel) unvanıyla Irak tahtına çıktı.

3 Ekim 1935

Türkiye, İran ve Irak, Cenevre'de bir dayanışma paktı parafe ettiler. (Aynı gün İran ile Irak arasında Şattularab sınır anlaşmazlığını çözen bir anlaşma da parafe ettiler.)

5 Aralık 1936

Türkiye ve Irak, 5 Haziran 1926 tarihli **Türk-İrak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Andlaşması'nı** süresiz olarak uzattılar.

26-29 Nisan 1937

Irak Dışişleri Bakanı Naci El-Asil Türkiye'yi ziyaret etti. (Konuk Bakan, 26 Nisan günü Atatürk tarafından kabul edildi).

21-22 Haziran 1937

Dışişleri Bakanı Dr. **Tevfik Rüşti Aras** ve İktisat Bakanı **Celâl Bayar**, Musul, Erbil ve Kerkük'ü ziyaret ettiler.

23-26 Haziran 1937

Dışişleri Bakanı Dr. **Tevfik Rüşti Aras** ve İktisat Bakanı **Celâl Bayar**, Bağdat'ı ziyaret ettiler.

8 Temmuz 1937

Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında, Tahran'da, Saadabat Paktı imzalandı.

14 Ocak 1938

TBMM, Saadabad Paktı'nı onayladı (3324 sayılı yasa).

25 Haziran 1938

Saadabad Paktı yürürlüğe girdi.

10 Kasım 1938

Atatürk öldü.

11 Kasım 1938

İsmet İnönü Türkiye Cumhurbaşkanı seçildi. (Şükrü Saraçoğlu Dışişleri Bakanı oldu).

4 Nisan 1939

Irak Kralı Gazi I, bir otomobil kazasında öldü. (27 yaşında ölen kralın 4 yaşındaki oğlu Faysal II unvanıyla Kral ilân edildi. Prens Abdülillah da Kral Naibi görevim üstlendi ve Başbakan Nuri Sait Paşa ile ikisi ülkeyi yönetmeye başladılar).

15-20 Eylül 1945

Irak Kral Naibi Abdülillah, eski baaşbakan Nuri Said paşa ile birlikte, Amerika-Avrupa dönüşünde Türkiye'ye geldi ve Türk devlet adamlarıyla görüşmeler yaptı.

29 Mart 1946

Irak Ayan Meclisi Başkanı Nuri Said Paşa, beraberinde resmi bir heyetle birlikte Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ziyaret sırasında, Ankara'da, Türkiye ile Irak arasında Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması imzalandı.

14 Temmuz 1958

Irak'ta askeri bir darbe oldu. Kral Faysal II, Veliht Prens Abdülillah ve Başbakan Nuri Sait Paşa öldürüldüler. Krallık devrildi. General Abdülkerim Kasım liderliğindeki ihtilâlciler Irak'ta Cumhuriyet ilân ettiler.

14-16 Temmuz 1959

Irak ihilâlinin birinci yıldönümü şenlikleri sırasında, Kerkük'te Türkmenlere karşı katliam yapıldı. Türkmenlerin evleri yağma edildi, dükkânları yakıldı, pek çok masum Türkmenin canına kıyıldı.

8 Şubat 1963

Irak'ta askeri bir darbe oldu. General **Abdülkerim Kasım** devrildi ve kurşuna dizildi. Yerine General **Abdüsselam Arif** geçti.

19 Kasım 1964

Türkiye Büyükelçisi **Baha Vefa Karatay** Bağdat'ta göreve başladı.

Nisan 1965

Irak kuvvetleriyle kuzeydeki Kürtler arasında çarpışmalar yeniden başladı.

7-11 Ocak 1966

Irak Dışişleri Bakanı **Adnan Paçacı** Türkiye'yi ziyaret etti.

28 Mart 1966

Cevdet Sunay Türkiye Cumhurbaşkanı seçildi.

13 Nisan 1966

Irak Devlet Başkanı Mareşal **Abdüsselam Arif**, bir uçak kazasında öldü. (Yerine kardeşi Abdurrahman Arif geçti: 16 Nisan).

23-26 Mayıs 1966

Dışişleri Bakanı **İhsan Sabri Çağlayangil** Irak'ı ziyaret etti.

29 Haziran 1966

Irak Başbakanı Abdurrahman **El-Bazzaz**, Kürtlere özerklik verilmesini öngören bir plan açıkladı.

3-6 Temmuz 1966

Irak Başbakanı Abdurrahman **El-Bazzaz**, Başbakan **Süleyman Demirel**'in daveti üzerine Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu.

20-26 Şubat 1967

Irak Cumhurbaşkanı **Abdurrahman Arif**, Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulundu.

20-24 Ekim 1967

Başbakan **Süleyman Demirel**, Irak'a resmi bir ziyarette bulundu. Demirel, Bağdat'tan sonra, Kerbelâ, Musul, Kerkük ve Basra'yı da ziyaret etti.

28 Kasım 1967

Türkiye ile Irak arasında, Ankara'da, bir Petrol Anlaşması imzalandı.

27 Nisan-1 Mayıs 1968

Cumhurbaşkanı **Cevdet Sunay**, Irak Cumhurbaşkanı'nın daveti üzerine Irak'ı ziyaret etti.

17 Temmuz 1968

Irak'ta yeni bir hükümet darbesi yapıldı. General **Abdurrahman Arif** rejimi devrildi, Devrim Konseyi General **Hasan El-Bekri**'yi Cumhurbaşkanı seçti.

17 Temmuz 1969

Irak'ta Baas Partisi iktidara geçti.

16 Temmuz 1970

Yeni Irak Anayasası yürürlüğe kondu (Anayasa, Irak halkının Araplar ve Kürtlerden oluştuğunu kabul etti, Türkmenleri 'unuttu').